

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta
Katedra speciální pedagogiky

Diplomová práce

Mgr. Tereza Hradilová

MORÁLNÍ USUZOVÁNÍ OSOB S LEHKÝM MENTÁLNÍM POSTIŽENÍM

MORAL REASONING OF PEOPLE WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITY

Studijní program: Speciální pedagogika (N7506)

Studijní obor: N SPPG (7506T002)

Vedoucí práce: PhDr. Zbyněk Němec, Ph.D.

2020

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, 15. dubna 2020

.....

Ráda bych na tomto místě poděkovala svému vedoucímu PhDr. Zbyňku Němcovi, Ph.D. za výborné vedení práce, velmi dobrou komunikaci, také za vstřícnost a podnětnou zpětnou vazbu. Dále bych chtěla poděkovat všem respondentům za jejich čas a ochotu, za jejich odvahu a otevřenost, se kterou do výzkumu šli. Mé poděkování patří rovněž všem, kteří mě během psaní práce podporovali, především rodině, kolegům, přátelům a Kubovi.

Abstrakt

Cílem této diplomové práce je popsat a analyzovat, jaké je morální usuzování dospělých lidí s lehkým mentálním postižením, zjistit, jak rozumí abstraktnějším pojmům z oblasti morálky, podle čeho se rozhodují a jaké hodnoty jsou pro ně důležité. V první části práce se zaměříme na to, jak mentální postižení ovlivňuje člověka po stránce kognitivní, emoční či osobnostní, seznámíme se s teoriemi morálního vývoje, morální struktury a hodnot a na závěr budeme prezentovat výsledky zahraničních výzkumů, které se problematikou morálního usuzování lidí s mentálním postižením zabývaly. Ve druhé, empirické části, pak pomocí šesti případových studií představíme morální usuzování vybraných lidí s lehkým mentálním postižením, s nimiž byl proveden hloubkový rozhovor. V závěru práce se pokusíme najít u respondentů shodné významné momenty charakterizující morální usuzování osob s lehkým mentálním postižením a zasadit je do širšího kontextu ostatních výzkumů a teorií.

Klíčová slova: lehké mentální postižení, morální usuzování, morální vývoj, Jean Piaget, Lawrence Kohlberg, hodnoty

Abstract

The aim of this thesis is to describe and analyse the moral reasoning of people with mild intellectual disability, as well as to find out their understanding of more abstract terms of the moral domain, what the principle of their deciding is, and which values are important for them. In the first part, the thesis concentrates on the influence of the intellectual disability on the cognitive, emotional and personality aspects of the subjects. It also introduces several theories of the moral development, moral structure and values, and finally, the thesis presents the outcomes of the foreign research focused on the moral reasoning of people with intellectual disability. In six case studies in the empirical part, the thesis demonstrates the moral reasoning of people with mild intellectual disability, who have been respondents of exploratory interviews. In the concluding part, the thesis attempts to find some identical significant moments which might be characteristic of moral reasoning of people with mild intellectual disability, and put them into the context of other research and theories.

Key words: mild intellectual disability, moral reasoning, moral development, Jean Piaget, Lawrence Kohlberg, values

Obsah

Úvod.....	8
1. Člověk s mentálním postižením.....	11
1.1 Mentální postižení, mentální retardace a modely mentální retardace.....	11
1.2 Stupně mentální retardace a její etiologie	15
1.3 Mentální retardace a kognitivní funkce	18
1.4 Mentální postižení, emoce, adaptace a chování.....	21
1.5 Osobnost člověka s mentálním postižením.....	24
1.6 Sociální aspekty mentálního postižení.....	26
2. Morální vývoj jedince	31
2.1 Základní pojmy z morální psychologie a struktura morálky	31
2.2 Kognitivní teorie morálního vývoje.....	33
2.2.1 Jean Piaget – heteronomní a autonomní morálka	33
2.2.2 Šest stupňů spravedlnosti Lawrence Kohlberga a kritika Carol Gilliganové.....	36
2.3 Hodnoty a morálka.....	38
3. Morální vývoj osob s lehkým mentálním postižením.....	41
3.1 Výsledky zahraničních výzkumů.....	41
3.2 Člověk s mentálním postižením a hodnoty	45
4. Morální usuzování osob s lehkým mentálním postižením – výzkumné šetření	47
4. 1 Metodologie výzkumu	47
4.1.1 Smysl a cíl výzkumu.....	47
4.1.2 Výzkumný problém a výzkumná otázka	48
4.1.3 Výzkumný design	49
4.1.4 Výběr výzkumného vzorku.....	50
4.1.5 Popis metody sběru dat	52
4.1.6 Popis metody analýzy dat	56
4.1.7 Kritéria kvality a etická stránka výzkumu	57

4.2 Výsledky výzkumu	58
4.2.1 Daniel.....	58
4.2.2. Leontýna	63
4.2.3 Šimon.....	67
4.2.4 Martina.....	75
4.2.5 František.....	79
4.2.6 Bela	85
5. Vyhodnocení a diskuse	91
5.1 Morální usuzování osob s lehkým mentálním postižením – pokus o zobecnění	91
5.1.1 Hodnoty lidí s lehkým mentálním postižením	91
5.1.2 Porozumění pojmům z oblasti morálky	93
5.1.3 Zdroje morálky a posuzování příběhů s morální problematikou	95
5.2 Vztah výsledků výzkumu k teoretické části	99
5.2.1 Srovnání s ostatními výzkumy.....	99
5.2.2 Teorie psychologie morálky a výsledky výzkumu	102
Závěr	105
Seznam použitých informačních zdrojů	107
Seznam příloh	110
Příloha č. 1	111
Příloha č. 2	112
Příloha č. 3	114
Příloha č. 4	115

Úvod

Lidé s mentálním postižením. Tomu, kdo je nezná osobně, mohou připadat všichni stejní. Čím více s nimi však člověk přichází do styku, tím více vnímá, jak je každý z nich naprosto jiný a svébytný. Slovy respondenta Františka „*Každý je jiná osobnost.*“ Liší se od sebe úplně stejně jako lidé bez postižení nejen svými schopnostmi, ale i svou povahou, temperamentem, chováním, vztahy, zájmy, potřebami. Člověka s mentálním postižením nelze redukovat jen na jeho deficit, třebaže prostupuje celou jeho osobou a celým jeho životem. To již současná odborná veřejnost ví. Pryč jsou doby, kdy většina těchto lidí žila jen za zdmi ústavů. Dnes chodí lidé s mentálním postižením do práce, žijí v chráněných bydleních a někteří dokonce sami, mají partnerské vztahy, realizují se v oblasti sportu i umění. V souvislosti s tím vzniká spousta problémů i nových fenoménů, které je třeba zkoumat a o kterých je třeba psát. Vznikají však i práce a knihy, které se zabývají člověkem s mentálním postižením jako takovým, nahlíží do jeho života a jeho vnímání. Před několika lety vyšla hezká kniha režisérky a spisovatelky Olgy Struskové *O čem se (ne)mluví*¹ obsahující rozhovory s lidmi s Downovým syndromem. Rozhovory o radostech i starostech jejich života, o jejich vztazích a zálibách, hlubší vkročení do života dospělého člověka s mentálním postižením.

Autorka této práce se rozhodla jít ještě dál a nahlédnout na člověka s mentálním postižením jako na bytost morální a nositele hodnot. Zjistit, co je pro něj v životě důležité a co považuje za správné, jak rozumí vlastnostem jako poctivost nebo věrnost, co si představuje pod pojmy dobro a zlo. Porozumět tomu, podle čeho se v životě rozhoduje, kdo je pro něj vzorem, jak posuzuje chování a prohřešky druhých a jak uvažuje nad morálními dilematy. V této práci si autorka klade za cíl prozkoumat důkladně a do hloubky to, jaké je morální usuzování osob s mentálním postižením, v případě tohoto výzkumu s mentálním postižením lehkého stupně.

Autorka při vymýšlení tématu využila svého zájmu o morální problematiku, jíž se zabývala už v bakalářské práci, a také své zkušenosti se světem mentálního postižení, kde se pohybuje přes 6 let, zná asi 80 lidí s různými stupni mentálního

¹ STRUSKOVÁ, Olga. *O čem se nemluví: příběhy mladých lidí s Downovým syndromem*. Praha: Maxdorf, [2016]. Mluv se mnou. ISBN 978-80-7345-511-8.

postižení a některé z nich považuje za své přátele. Spojením těchto dvou oblastí vzniká fenomén v naší literatuře dosud neprobádaný. Proto tato práce bude spíše pilotní sondou do problematiky než velkým výzkumem, který má přinést jasné závěry.

Před samotným výzkumem však bylo třeba prozkoumat danou oblast teoreticky. V první kapitole se zaměříme na samotné mentální postižení, na jeho vymezení, stupně, etiologii a především na to, jak člověka ovlivňuje po všechno možných stránkách. Jakým způsobem postihuje myšlení a poznávací schopnosti, jak se projevuje v emočním prožívání a rozumění emocím a v následném chování. Popíšeme, jaký vliv má na utváření osobnosti člověka, na jeho vlastnosti a také na jeho mezilidské vztahy a začlenění do společnosti.

Druhá kapitola bude věnována oblasti morálky. Popíšeme si její strukturu a definujeme pojmy jako mravní vědomí či mravní cítění a pozastavíme se rovněž u morálního vývoje jedince. Představíme si především kognitivní teorie Jeana Piageta a Lawrence Kohlberga, z nichž budeme poté vycházet v našem výzkumu.

Třetí kapitola má být jakousi syntézou prvních dvou a bude pojednávat o morálním vývoji osob s mentálním postižením. Nabídne závěry z dostupných zahraničních článků a výzkumů a jedné české stati, která je však spíše úvahového rázu a nevychází z žádného výzkumného šetření. Jelikož informace získané z článků jsou spíše kvantitativní povahy a nejdou příliš do hloubky, tou hlavní syntézou světa osob s mentálním postižením a morální problematiky bude až výzkumná část.

Té je věnována kapitola čtvrtá. Nejprve bude představen výzkum z metodologického hlediska, jeho smysl a cíl, metody výběru vzorků, metody sběru i analýzy dat či jeho etické aspekty. Ve druhé části pak budou prezentovány samotné výsledky výzkumu, v podobě šesti případových studií morálního usuzování lidí s lehkým mentálním postižením.

Pátá kapitola bude porovnávat jednotlivé případy mezi sebou a hledat náznaky možného zobecnění a také diskutovat výsledky s existujícími výzkumy i s teorií v prvních dvou kapitolách.

Autorka doufá, že její práce pomůže lépe pochopit osoby s mentálním postižením a jejich přemýšlení, že je ukáže čtenářům jako osoby schopné samostatného úsudku i v oblasti morálky a že tak přispěje do diskuse o mentálním postižení novým, autentickým pohledem.

1. Člověk s mentálním postižením

Člověk s mentálním postižením je na prvním místě člověk, jak se snaží akcentovat popisný model mentální retardace. Avšak mentální postižení stojící hned na místě druhém dává najevo, že tato skutečnost velmi ovlivňuje, jaký tento člověk je a jaký život žije.

„Pod heslem mentální retardace se rozumí celkové snížení intelektuálních schopností,² avšak nejedná se pouze o oblast myšlení a učení. Mentální postižení je komplexní a má vliv na člověka jako na celek. V této kapitole se zaměříme na to, jakým způsobem mentální postižení ovlivňuje osobnost člověka, jeho psychické funkce či jeho sociální začlenění. V prvé řadě se však pokusíme ujasnit terminologii, rozlišit od sebe pojmy mentální postižení a mentální retardace, podívat se na rozdílnost mezi jednotlivými stupni postižení s důrazem na stupeň lehký a také na jeho etiologii.

1.1 Mentální postižení, mentální retardace a modely mentální retardace

Mentální retardace je jasně stanovený, avšak v některých kruzích již zastarávající, medicínský pojem, zatímco „mentální postižení nemá status coby *terminus technicus*, avšak je široce užíván, a to především v speciálně pedagogické a poradenské praxi, kde má také jistou legislativní oporu.“³ Mentální postižení se v medicínském světě používá jako synonymum pro mentální retardaci, v oblasti školství bylo dříve považováno za pojem širší, pojímající i osoby spadající do tzv. hraničního pásma, tedy osoby s IQ 70-85, neboť ani tito žáci nezvládají běžné nároky školy a potřebují velkou míru podpory.⁴ V současné době je i v pedagogických kruzích tendence používat pojem mentální postižení pouze pro osoby s IQ méně než 70 bodů a oba pojmy tak spolu splývají. V této práci budeme používat oba pojmy, častěji však mentální postižení. Pojem mentální retardace nám bude sloužit především zpočátku, kdy se ji budeme snažit vymezit podle platných a uznávaných definic.

² ČERNÁ, Marie. *Česká psychopedie: speciální pedagogika osob s mentálním postižením*. Vydání druhé. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. ISBN 978-80-246-3071-7, s. 7.

³ VALENTA, Milan, Jan MICHALÍK a Martin LEČBYCH. *Mentální postižení*. 2., přepracované a aktualizované vydání. Praha: Grada, 2018. Psyché. ISBN 978-80-271-0378-2., s. 33.

⁴ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 33.

Pojem mentální retardace se nachází pod číselným kódem F70-79 v klasifikaci MKN 10 Světové zdravotnické organizace a je definována jako „stav zastaveného nebo neúplného duševního vývoje, který je charakterizován zvláště porušením dovedností, projevujícím se během vývojového období, postihujícím všechny složky inteligence, to jest poznávací, řečové, motorické a sociální schopnosti.“⁵ Jinou definici podává AAMR, v překladu Americká asociace pro mentální retardaci – „Mentální retardace je snížená schopnost charakterizovaná signifikantními omezeními intelektových funkcí a adaptability, která se projevuje především v oblasti pojmové, praktické a sociální inteligence. Tento stav vzniká do 18. roku⁶ života, je multidimenzionální a pozitivně ovlivnitelný individuálním přístupem a cílenou podporou (nedochází-li ke zlepšení stavu, je třeba přehodnotit míru individuální podpory).“⁷ AAMR se před několika lety transformovala na AAIDD – Americká asociace pro intelektové a vývojové disability⁸ ve snaze upustit od již zaneseného a stigmatizujícího pojmu retardace. Nová definice z roku 2010 zní tedy takto: „intelektová (rozumová) disability (termín nahrazující mentální retardaci) je charakterizovaná podstatnými omezeními jak v oblasti intelektových funkcí, tak i v oblasti adaptačního chování, jež se demonstrují v každodenních sociálních a praktických dovednostech, přičemž se stav objevuje do 18. roku věku.“⁹ Můžeme si povšimnout, že snížená schopnost (disability), která stála předtím na prvním místě v definici mentální retardace, ji nyní nahradila a stala se pojmem sama o sobě.

Definice mentální retardace se nám snaží vysvětlit nejen to, co mentální retardace je, ale jak se projevuje na člověku, který je jí postižen, ukázat, že nízký intelekt nemá své dopady jen v myšlení a řeči člověka, ale také v jeho schopnosti adaptace na situace a v praktických a sociálních dovednostech. Ještě více tyto dopady konkretizuje definice publikovaná v Terminologickém speciálně pedagogickém slovníku UNESCO poprvé v roce 1977: „Pod heslem mentální retardace se rozumí celkové snížení intelektuálních schopností osobnosti postiženého, které

⁵ MKN-10 [online]. [cit. 2019-12-28]. Dostupné z: <https://www.uzis.cz/cz/mkn/index.html>

⁶ V českém prostředí máme tendenci stanovovat hranici oddělující od sebe mentální retardaci jako vrozené postižení a demenci jako postižení získané již druhým rokem věku, v anglicky mluvícím světě hranicí dospělosti, tedy 18. rokem věku.

⁷ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 38.

⁸ V současné době existuje v odborné oblasti trend nehledat pro pojem „disability“ vzhledem k jeho mnohoznačnosti – český ekvivalent, VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 38.

⁹ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 38.

vzniká v průběhu vývoje a je obvykle provázáno nižší schopností orientovat se v životě. Nedostatek adaptivního chování se projevuje ve zpomaleném, zaostávajícím vývoji, v ohraničených možnostech vzdělávání a nedostatečné sociální přizpůsobivosti, přičemž se uvedené příznaky mohou projevovat samostatně, nebo v různých kombinacích.¹⁰

Tyto definice se snaží postihnout mentální retardaci co nejstručněji v celé její komplexnosti, AAIDD dokonce v rámci definice zachycuje i možnosti zlepšení a podpory. Nikdy však její vystižení nemůže být úplné, všichni aktéři, kteří jsou zainteresováni v problematice osob s mentální retardací, definují toto postižení ze své perspektivy a z hlediska svého oboru. Jinak se na mentální postižení dívá psycholog, jinak lékař, jinak speciální pedagog, poskytovatel sociálních služeb a zcela jinak postiženého dítěte. A ještě jinak sám člověk s mentálním postižením. Pojetí mentální retardace z odlišných perspektiv nazýváme modely mentální retardace. Funkcí těchto modelů je co nejlépe a nejvýstižněji pochopit pozorovanou skutečnost, avšak vzhledem ke své jednostrannosti se nemohou vyhnout jistému zkreslení.¹¹ Pokud se ale na skutečnost podíváme prizmatem všech dostupných pohledů, získáme co nejkomplexnější a nejplastičtější obraz.

U nás nejrozšířenější je medicínský model, který lze označit také jako limitační, neboť vymezuje limity člověka s mentální retardací, nebo také klasifikační vzhledem k jeho snaze postižení klasifikovat z hlediska jeho závažnosti. „Pojem mentální retardace vymezuje jednotlivcem, u kterého jsou shledávány nedostatky v oblasti rozvoje rozumových schopností a adaptační těžkosti,¹² a popisuje problémy jako „podprůměrné/značně podprůměrné a nedostatečné adaptační chování/narušení sociálního přizpůsobování“¹³ Přínosný je tento model spíše v oblasti prevence a raného vývoje, množství rizik však narůstá s věkem osoby s mentální retardací, kdy se podílí na jeho stigmatizaci nálepkováním a podporou stereotypního vnímání těchto lidí ve společnosti.¹⁴ Proto vznikly další modely jako například model ústavní sociální péče, který se soustředí především na pomoc lidem s mentální retardací, na péči o ně a snahu nevytloučit je zcela mimo síť mezilidských vztahů, anebo popisný model, který bojuje proti labellingu a na první místo

¹⁰ ČERNÁ, M., *Česká psychopédie*, s. 79

¹¹ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 39.

¹² Tamtéž, s. 40.

¹³ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 40.

¹⁴ Tamtéž, s. 40

staví člověka, nikoli jeho postižení. V anglicky mluvícím světě se místo mentální retardace začal používat pojem *learning difficulty*. Nabízí se otázka, zda popisný model ve snaze nestigmatizovat mentální postižení nezlehčuje a neredukuje pouze na obtíže v učení. Avšak „zastánci těchto přístupů se snaží popsat srozumitelně a konkrétně, v čem se projevují tyto obtíže v běžném životě. V úvahu se bere celistvost daného jedince.“¹⁵ Spirituální model zdůrazňuje hodnotu každého člověka, snaží se v existenci postižení spatřovat určitý smysl a ukazuje, jak mentální postižení obohacuje svět lidí bez postižení. Mohou například „učit okolí trpělivosti, schopnosti zvládat frustraci, odlišit poznávat podstatní od nepodstatného, radovat se z maličkostí.“¹⁶ Ekologický model překračuje hranice samotného postižení zase jiným směrem a vnímá mentální retardaci spíše z hlediska interakce člověka s mentální retardací a prostředím, ve kterém žije, nikoli pouze jako jeho absolutní charakteristiku.¹⁷ Tento model se opírá o tři pilíře – možnosti daného jedince, prostředí, které určuje podmínky a fungování tohoto systému, tedy stupeň potřebné podpory. Rozhodující není schopnost jedincovy adaptace, ale právě správné stanovení takové míry podpory, aby mohl v daném prostředí co nejlépe fungovat.¹⁸

Lze vidět, že každý model přidává ze svého pohledu do obrazu o mentální retardaci něco jiného. Medicínský přístup se snaží především popsat oblast postižení, jeho projevy a nedostatky za účelem diagnostiky a prevence, ústavní model se dívá na mentálně retardovaného jedince jako na objekt své péče, popisný model se snaží vykročit dál a na první místo klade člověka s mentální retardací jako subjekt, který znamená více než jeho postižení. Ekologický model přesahuje jedince a zasahuje ho do sítě vztahů a prostředí, které má svou podporou vliv na míře jeho handicapu, a spirituální model přesahuje jedince a jeho běžné fungování otázkami po smyslu existence jeho postižení. Tyto modely společně utvářejí plastický obraz a ukazují nám, že mentální retardace je více než „stav charakterizovaný snížením intelektuálních schopností.“¹⁹ Abychom však více porozuměli tomu, co se v myslích lidí s mentálním postižením odehrává, jak se zmocňují okolního světa a jak v něm existují, musíme vykročit dál za definice a dál za charakteristiky jednotlivých modelů. Ještě předtím si však krátce stručně charakterizujeme jednotlivé

¹⁵ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 43.

¹⁶ Tamtéž, s. 44.

¹⁷ Tamtéž, s. 45.

¹⁸ Tamtéž, s. 45.

¹⁹ HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. *Psychologický slovník*. Třetí, aktualizované vydání. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0873-0, s. 507.

stupně mentálního postižení, neboť se od sebe v mnohém liší a nás z hlediska našeho výzkumu bude zajímat především stupeň lehké mentální retardace. V souvislosti s tím se pozastavíme i u etiologie mentálního postižení.

1.2 Stupně mentální retardace a její etiologie

V populaci se vyskytují zhruba 3% osob s mentálním postižením²⁰, příčiny jsou různé, může jich být více a ne vždy lze přesně dopátrat původ. Z hlediska doby působení na plod je dělíme na prenatalní (tedy vznikající v době před narozením, resp. před porodem), perinatální (během porodu) a postnatální (po porodu do dvou let věku, tedy ještě před tím, než se v mozku utvoří většina kognitivních spojů) a z hlediska původu na endogenní (vnitřní) a exogenní (vnější). V prenatalním období je možností, jakými dojde k mentálnímu postižení, nejvíce. Z endogenních faktorů jsou to především genetické poruchy, ať již jde o poruchu počtu či struktury autozomálních chromozomů jako je například Downův syndrom, Edwardsův syndrom či Prader-Williho syndrom, nebo odlišné počty či struktury pohlavních chromozomů (Turnerův syndrom u žen, Syndrom fragilního X především u mužů)²¹. Kromě toho mohou působit na zdravý plod v těle matky různé vnější, tzv. teratogenní vlivy, které mohou být původu fyzikálního (záření, fyzické stlačení), chemického (jedy, alkohol, drogy) nebo biologického (virové onemocnění matky.) Příčinou mentálního postižení, ke kterému dochází během porodu, bývá asfyxie, tedy přidušení dítěte vlivem obtočené pupeční šňůry kolem krku, či různě komplikované porody. V postnatálním období se jedná především o úrazy či vážná onemocnění, jejichž důsledkem je poškození mozku dítěte. Často se mentální postižení nevyskytuje samo, ale buď jako součást nějakého syndromu (geneticky podmíněného), společně s dalším postižením (tělesným, smyslovým) nebo onemocněním (epilepsie, psychické poruchy). Mentální postižení je třeba odlišit od pseudooligofrenie, což je „sociální poškození vývoje rozumových schopností“²², dítě je zaostalé vlivem zanedbané výchovy a nedostatečného přísunu podnětů.

Původ mentálního postižení mívá vliv na jeho stupeň, není tomu tak ale vždy. Již od počátku formování české speciální pedagogiky tu byly tendence dělit osoby

²⁰ VÁGNEROVÁ, Marie. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Vyd. 5., rozšíř. a přeprac. Praha: Portál, 2012. ISBN 978-80-262-0225-7, s. 290.

²¹ ČERNÁ, M. *Česká psychopedie*, s. 92.

²² VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 292

s mentální retardací, tehdy slabomyslné, do kategorií podle stupně postižení. Karel Herfort, který navázal na předchozí snahy Josefa Šauera, rozdělil slabomyslné jedince na debily, imbecily, idioty.²³ Časem však tyto původně odborné medicínské pojmy získaly pejorativní nádech a bylo třeba přijít s novou terminologií. V současné době se podle MKN 10 dělí mentální retardace na lehkou (IQ 69-50), středně těžkou (IQ 49-35), těžkou (IQ 34-20) a hlubokou (IQ 19 a méně). Více než hodnota IQ však člověka s mentální retardací charakterizují jeho praktické dovednosti, míra jeho sebeobsluhy, samostatnosti a kvalita jeho života a právě tyto dovednosti často slouží jako diagnostický nástroj, neboť u lidí s těžkým postižením a případnými přidruženými vadami je administrace i examinace IQ testu náročná až nemožná. Oldřich Müller k tomu ve své knize uvádí: „Číselná hodnota IQ ale není samospasitelnou. Vzhledem k tomu, že etiologické faktory postihují kromě rozumových schopností také jiné psychické funkce a složky osobnosti, je tato číselná hodnota jakousi aktuální mírou výkonnosti a nevypovídá o možném vývoji. Přesto se na ni odvoláváme a ve spojení s komplexním posouzením MP jedince celkem oprávněně.“²⁴ Často se však nikde přesné IQ člověka s mentálním postižením neuvádí a pouze bývá zařazen do jednoho ze čtyř stupňů.

Nejzávažnější a nejméně čttná je hluboká mentální retardace. Toto postižení obvykle doprovází i tělesné postižení, osoba je upoutána na lůžko a trvale odkázána na péči druhých. Poznávací schopnosti se téměř nerozvíjí, jedinec dokáže pouze diferencovat známé a neznámé či libé a nelibé pocity. Není schopen utvořit ani základy řeči. Lidé s takto hlubokým postižením bývají obvykle umisťováni do ústavů sociální péče, neboť péče o ně je velmi náročná a v domácím prostředí téměř nemožná.²⁵

U lidí s těžkým mentálním postižením se obvykle základy řeči utvoří, ale často zůstane jen u několika základních výrazů, často používaných nepřesně a generalizovaně. Jsou schopni chápat jen základní souvislosti, jejich uvažování zůstává na úrovni batolete a jejich učení je značně limitováno. Přesto se pod dobrým vede-

²³ ČERNÁ, M. *Česká psychopedie*, s. 48.

²⁴ MÜLLER, Oldřich. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2001. ISBN 80-244-0207-6, s. 13.

²⁵ VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 302.

ním mohou naučit základy sebeobsluhy, i tak jsou však většinu času odkázáni na trvalou péči druhé osoby.²⁶

Jedinci se středně těžkou mentální retardací jsou myšlením často přirovnávání k dětem mladšího školního věku, tím, že nejsou schopni vždy dodržovat a chápat pravidla logiky. Jejich slovník obsahuje především konkrétní pojmy, používají několikáslovné holé věty, dopouštějí se gramatických chyb, mívají problémy se správnou artikulací. Cokoli se naučit je pro ně náročné a vyžaduje četné opakování, jsou však schopni osvojit si řadu návyků a jednoduchých dovedností, provádět jednoduché pracovní úkony a tím pádem být zaměstnání například v chráněných dílnách.²⁷

V této práci se zaměřujeme především na osoby s lehkou mentální retardací, neboť jedině oni dosahují takové úrovně myšlení, aby se u nich dalo morální usuzování kvalitativně zkoumat. Lidé s lehkou mentální retardací uvažují zhruba na úrovni dětí středního školního věku (9-12 let), respektují základy logiky, ale jejich myšlení i řeč je především konkrétní.²⁸ Pochopit abstraktní pojmy a uvažovat v nich je pro ně náročné a většina toho není schopna.²⁹ Jejich verbální projev je spíše jednoduchý, občas nepřesný, často provázený řečovými vadami jako dyslalie. Vyskytuje se u nich nerovnoměrný rozvoj psychických funkcí, oslabení schopnosti adekvátně a pohotově reagovat, konkrétní, názorné a mechanické funkce psychiky bývají však rozvinuty dostatečně.³⁰ Někteří lidé s lehkou mentální retardací bývají spíše pasivní, jiní naopak impulzivní, popudliví, snadno ovlivnitelní někým druhým.³¹ Při dobrém výchovném vedení však mohou dosáhnout jisté samostatnosti, žít v partnerských vztazích a pod dohledem a s oporou vykonávat zaměstnání jako například obsluha v kavárně, pomocný pracovník v kuchyni, vrátný nebo asistentka u dětí v mateřské škole.³²

Toto byla pouze stručná, poněkud schematická a svou generalizací ne zcela přesná charakteristika jednotlivých stupňů mentálního postižení. Abychom lépe

²⁶ VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 302.

²⁷ Tamtéž, s. 302.

²⁸ Tamtéž, s. 301.

²⁹ Oldřich Müller ve své knize naopak uvádí, že jsou schopni abstraktního myšlení kromě logického, domníváme se, že se v tomto případě jedná spíše o překlep, (MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 20)

³⁰ MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 20.

³¹ MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 21.

³² VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 302.

porozuměli tomu, jak poznávají, přemýšlí, vnímají a prožívají lidé s mentálním postižením, především s tím lehkým, projdeme si jednotlivé domény podrobněji v následujících podkapitolách.

1.3 Mentální retardace a kognitivní funkce

Jak již bylo řečeno v předchozích kapitolách, mentální retardace je ve své podstatě snížená intelektová schopnost, která však ovlivňuje celého člověka. Jeho poznávací schopnosti, osobnost, jeho vztahy a sociální začlenění, ale také jeho motorický vývoj či vnímání. My se však zaměříme především na ty oblasti, které souvisí s morálním usuzováním a vnímáním hodnot, ostatní zmíníme pouze okrajově. Prvním signálem, že se dítě nevyvíjí zcela normálně, je opoždění motoriky. U těžších stupňů postižení je toto opoždění velmi výrazné a patrné již v prvním roce života, u lehké mentální retardace se projeví až později a méně nápadně.³³ Narušeny jsou i psychomotorické a grafomotorické schopnosti dítěte, což souvisí především s nedostatky ve smyslové percepci. Tempo vnímání je obecně pomalejší a jeho rozsah zúžený. Lidé s mentálním postižením mají problém se spojováním detailů v celek, s rozlišením figury a pozadí, s diferenciací podobných tvarů či zvuků. Jejich vnímání je spíše pasivní, nedovedou si vybírat podněty, projevují menší zájem, u osob s lehkou mentální retardací je tento problém o něco menší.³⁴

Mentální postižení ve velké míře ovlivňuje především kognitivní, poznávací, funkce jako je pozornost, paměť, myšlení a učení. Pozornost člověka s mentální retardací je nestálá a těkavá, někdy naopak ulpívavá. Jedinec má potíže pozornost záměrně udržet nebo dělit mezi více podnětů.³⁵ To má pak negativní vliv na další učení, podobně jako výrazný deficit v oblasti paměti, která je narušena „ve všech fázích – při zapamatování, udržení i vybavování.“³⁶ Paměť osob s mentální retardací je „mechanická, konkrétní a krátkodobá“³⁷, pomalá, nepevná, nepřesná ve vybavování pamětních stop, s malou schopností včasného využití vědomostí v praxi.³⁸ Pro hlubší zapamatování je potřeba mnohem více opakování než u intaktních osob. Uchovaným informacím chybí často logická propojenost, jsou spíše roztříštěné, neúplné a navázané pouze na konkrétní situaci, takže je pak jedinec

³³ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 214-219 .

³⁴ Tamtéž, s. 199-202.

³⁵ Tamtéž, s. 261-267.

³⁶ MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 39.

³⁷ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 275.

³⁸ MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 39.

nedokáže využít v běžném životě.³⁹ „Na sníženou kvalitu logického zapamatování mají vliv nedostatky v představivosti.“⁴⁰ Představy jedince s mentální retardací jsou charakteristické jistou nepřesností a neúplností, jsou útržkovité, nezachovávají se v souvislostech a je jich menší množství.⁴¹ Omezená představivost i paměť osob s mentálním postižením významně ovlivňují myšlení a učení. Už tím, že mají mnohem menší zásobu představ o věcech a pojmech, sníženou potřebu poznávat svět, nedostatečné zkušenosti v oblasti komunikace a zacházení s předměty jsou sníženy jejich dispozice pro normální rozvoj myšlení. To však není jediný důvod, proč myšlení jedince s mentální retardací nedosáhne úrovně člověka bez postižení.

Myšlení osob s mentálním postižením je velmi konkrétní a navázané na realitu, mají potíže se odpoutat od vlastního pohledu, pocitů a potřeb.⁴² Lidé s lehkou mentální retardací jsou schopni dosáhnout stádia konkrétních operací a posunout se k jisté formě abstrakce a generalizace mohou pouze ti z horního až středního pásma lehké mentální retardace. Právě zobecňování činí osobám s mentálním postižením velký problém, opírají se při něm především o vnější znaky a nikoli o hlubší souvislosti, mnohem „dostupnější jsou pro ně nižší operace typu přiřazování, třídění, srovnání.“⁴³ I z tohoto důvodu se myšlení osob s mentálním postižením vyznačuje jistou „stereotypností, rigiditou a ulpíváním na určitém způsobu řešení.“⁴⁴ „Dovedou se mechanicky naučit určitá pravidla, ale nejsou schopni je v praxi aplikovat, protože nechápou rozdíly mezi různými situacemi.“⁴⁵ To může být jedním z klíčových faktorů, které ovlivňují morální usuzování osob s lehkým mentálním postižením. Je pro ně mnohem těžší vyabstrahovat si ze svých zkušeností obecná pravidla, jejichž uplatňování se však může v závislosti na různém kontextu měnit. Vzhledem k převaze mechanické paměti nad logickým uvažováním je pro ně náročné postihnout kauzální vztahy mezi jevy, osobami, předměty, jejich schopnost vyvozování soudu je značně omezená a tím více jsou tedy závislí na úsudcích a názorech druhých lidí, jimž podléhají se značnou sugestibilitou.⁴⁶ Organizovat, plánovat a řešit problémy je pro ně náročné nejen z těchto důvodů,

³⁹ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 275-276.

⁴⁰ MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 39

⁴¹ Tamtéž, s. 40.

⁴² VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 292.

⁴³ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 248.

⁴⁴ VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 293.

⁴⁵ Tamtéž, s. 293.

⁴⁶ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 251.

ale také kvůli nižší schopnosti samostatně řídit své jednání, postupovat podle předem daného plánu a domýšlet své činy do důsledků.⁴⁷ V tom všem potřebují dopomoc a jisté vedení, které závisí na hloubce postižení.

Pozornost, paměť a myšlení jsou úzce propojeny s učením a do značné míry jej ovlivňují. Na učení osob s mentálním postižením nemají však vliv jen nedostatky v pozornosti a paměti, ale také celková neschopnost porozumět dané skutečnosti a nízká motivace se učit. Mají problém stanovit si cíl a sledovat jeho plnění až do konce, nedovedou se učit plánovitě a systematicky, potíže činí i poučení se z případných chyb.⁴⁸ Stejně jako paměť, na které z velké míry závisí, je i učení velmi mechanické, asociační a rigidní.⁴⁹

S myšlením a učením, především pojmovým, souvisí také oblast řeči. I ta je u osob s mentální retardací narušena a to ve všech jejích složkách. Jak se ono narušení projevuje u jednotlivých stupňů postižení, již bylo naznačeno v předchozí kapitole, nyní se ještě podrobněji zastavíme u řeči lidí s lehkým mentálním postižením. Někteří lidé s lehkým mentálním postižením mohou mluvit a vyslovovat téměř bezchybně, jak po foneticko-fonologické, tak po gramaticko-syntaktické stránce a jejich postižení se projeví více až v písemném projevu, někdy však může být i jejich písemný projev velmi kultivovaný, jen s nápadnějšími odchylkami ve slovosledu či logice textu. Na druhou stranu však existuje vysoké množství osob s lehkým mentálním postižením, u nichž je foneticko-fonologická stránka řeči narušena velmi výrazně, vyskytuje se u nich mnohočetná dyslalie, nebo například koktavost. Příčinou dyslalie bývá špatná sluchová diferenciací a nedostatky v motorické koordinaci mluvidel způsobující potíže s artikulací jednotlivých hlásek.⁵⁰ Osoby s lehkou mentální retardací jsou schopny si osvojit gramatická pravidla, potíže jim činí výjimky. Narušená bývá také složka lexikálně-sémantická, mají omezenou slovní zásobu, převládá pasivní slovník, který obsahuje především konkrétní pojmy. Někteří se však mohou dostat i na úroveň druhé signální soustavy, jsou schopni základního zevšeobecňování a abstrahování. „Jejich verbální schopnosti mohou být v běžných komunikačních situacích dostačující, a proto jejich řeč nemusí být nápadná. Verbálně mohou tito jedinci selhat hlavně v ne-

⁴⁷ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 251-255.

⁴⁸ MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 53.

⁴⁹ VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 294.

⁵⁰ VÁGNEROVÁ, M. *tamtéž*, s. 293.

předvídatelných řečových situacích.⁵¹ V těchto případech se opírají o naučené řečové stereotypy, neboť neví, jak danou situaci analyzovat a vyřešit.⁵² Je to oblast, kde se úzce propojuje myšlení, řeč a chování a kde se i lehčí stupeň mentální retardace projevuje velice výrazně.

Mentální postižení ovlivňuje kognitivní funkce člověka ve všech ohledech. Jeho myšlení a učení je převážně konkrétní a mechanické, činí mu obtíže zobecňovat, je schopen naučit se určitá pravidla, ale je pro něj často těžké rozlišovat od sebe situace, kdy a jak je uplatnit.⁵³ To vše má vliv i na jeho morální vývoj, morální usuzování a chápání hodnot. Morálka však nezávisí pouze na myšlení a učení. Na další aspekty psychiky a života osob s mentálním postižením ve vztahu k naší problematice se zaměříme v následující kapitole.

1.4 Mentální postižení, emoce, adaptace a chování

Další oblastí, kde se mentální postižení výrazně projevuje, je emoční prožívání jedince, schopnost regulace emocí, ale také jeho přizpůsobivost a z toho všeho vycházející chování. Na první pohled by se mohlo zdát, že pokud je snížen intelekt člověka, s jeho emocemi to nemusí mít nic společného. Opak je však pravdou. Emoce obsahují také složku poznávací a tím pádem úzce souvisí s kognicí. Čím více je narušena poznávací schopnost, tím se úměrně hloubce postižení vyskytují také odchylky v oblasti emocí.⁵⁴ Problém porozumět okolnímu světu, způsobuje často špatné vyhodnocení situace, neadekvátní emoční reakce, které mohou vést v těžších případech až ke vzniku různých úzkostí a fobií. Lidé s mentálním postižením jsou náchylnější k psychickým poruchám, depresím, neurózám. Častěji je u nich patrná afektivní labilita a střídání nálad, jsou velmi citliví na podněty z okolí, konflikty, stresové situace.⁵⁵ Omezené racionální hodnocení situací a slabá vůle vedou ke snížení schopnosti autoregulace. „Nedostatečná kontrola a ovládání vlastních emocí, spojená s koncentrací na přítomnost, vede k preferenci jednání, které přináší bezprostřední uspokojení.“⁵⁶ Osoby s mentálním postižením mají stejné psychické potřeby jako intaktní populace, jsou však pozměněny pod vlivem sníženého intelektu. Čím těžší je stupeň mentálního

⁵¹ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 291.

⁵² MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 45.

⁵³ VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 293.

⁵⁴ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 306.

⁵⁵ Tamtéž, s. 306.

⁵⁶ VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 295.

postižení, tím výraznější tyto odlišnosti jsou a tím závislejší je daný jedinec na svém okolí.⁵⁷ Lidé s mentální retardací mají potřebu psychické stimulace, pro jejich vývoj je přísun podnětů nezbytný, ale preferují stimulaci „stereotypnější, jednodušší a jednoznačnější.“⁵⁸ Potřeba učení je slabší a závisí samozřejmě na hloubce postižení a na motivaci, zatímco potřeba citové jistoty a bezpečí je naopak velmi silná, obvykle je realizována vztahem s rodičem nebo jinou pečující osobou a jen někteří lidé s lehkým mentálním postižením nalézají její naplnění v partnerském vztahu. U mnoha lidí s mentálním postižením nenastává pubertální proměna citové vazby na rodiče a potřeba podpory v dospělosti je i nadále silná.⁵⁹ Potřeba seberealizace se opět liší podle stupně postižení a také podle vloh, někteří ji naplní v zaměstnání a možnosti být více finančně nezávislí, jiní v zájmových sportovních či uměleckých aktivitách. Potřeba životní perspektivy se objevuje jen u osob s lehkým mentálním postižením, lidé s těžším stupněm žijí více přítomností.

Mentální retardace se nemusí v oblasti emocionality projevovat pouze negativně. Mnoho lidí, kteří pracují s osobami s mentálním postižením, mají pozitivní zkušenost s jejich bezprostředností, spontánností, upřímností a někdy až dětskou radostí z umělecké tvorby či vzájemných vztahů.⁶⁰ Jsou schopni plnohodnotného prožívání emocí a bývají velmi vděční za přízeň a přátelský přístup.

Další oblastí, kde se mentální retardace projevuje a která je v definicích zároveň uváděna jako jedna z klíčových, je adaptabilita jedince, tedy schopnost přizpůsobovat se novým situacím a adekvátně v nich jednat. Právě porucha adaptability je jedním z důležitých faktorů, který ukazuje, že mentální retardace není pouhým problémem sníženého intelektu, ale že „se jedná o komplex narušení adaptivního chování“⁶¹. Člověk s mentálním postižením nemá dostatečnou schopnost učit se na základě minulých zkušeností a přenášet tyto zkušenosti na nové situace, přizpůsobovat se novým, nečekaným událostem a celkovým nárokům běžného života dospělého člověka. Sníženou adaptabilitu ovlivňuje nejen nízká inteligence a omezená schopnost učení, ale i mnoho mimointelektových faktorů, jako právě

⁵⁷ VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s.295.

⁵⁸ Tamtéž, s. 295.

⁵⁹ Tamtéž, s. 296.

⁶⁰ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 318.

⁶¹ Tamtéž, s. 317.

míra autoregulace a emoční stability, odolnosti vůči zátěži, míra unavitelnosti a celkově osobnost daného jedince⁶², o níž bude ještě řeč.

Nízká adaptabilita člověka s mentálním postižením samozřejmě ovlivňuje jeho následné chování. V mnoha situacích se člověk s mentálním postižením chová jinak než intaktní jedinec, není je schopen adekvátně vyhodnotit a řešit a obecně se v populaci osob s mentální retardací vyskytuje větší procento poruch chování než v běžné populaci.⁶³ Jejich nestandardní až problematické jednání však nelze označit za poruchu chování ve smyslu medicínského termínu, ale často se v diagnostice úrovně mentální retardace udává míra problémovosti chování číslicí za tečkou v rámci kódu podle MKN-10.⁶⁴ „Podmínkou hodnocení určitého chování jako poruchového je schopnost porozumět obecně platným hodnotám a normám, pochopit jejich podstatu. Tato podmínka není u mentálně postižených vždy splněna. Lidé s lehčím stupněm sice obvykle vědí, jak by se měli v běžných situacích chovat, ale nelze od nich pokaždé očekávat standardní reakce. Důvodem je odlišné zpracování informací a sklon k jinému způsobu reagování.“⁶⁵ Osoby s lehkým mentálním postižením mají problém se správným vyhodnocením situace a aplikací známých pravidel na tuto situaci. Kromě této kognitivní podstaty je další příčinou jejich nestandardního chování již zmiňovaná snížená schopnost autoregulace.⁶⁶ Někteří lidé s mentálním postižením mohou mít sklony k agresivnímu či autoagresivnímu jednání, které bývá často obrannou reakcí na frustraci z neporozumění situace a neschopnosti vyjádřit své potřeby. Tyto obranné mechanismy, které se někdy mohou projevovat také jako různé automatismy, kompulze a nápadnosti v chování, se vyskytují častěji u osob s těžšími stupni mentální retardace.⁶⁷ Avšak i u osob s lehkou mentální retardací se objevují poruchy cíleného jednání. Může jít o jednání zkratkovité, které „představuje poruchu ve fázi rozhodování a zvažování alternativ“⁶⁸, kdy jedinec není schopen adekvátně vyhodnotit situaci a jedná impulzivně a nelogicky. Další problém může představovat účelové jednání, kdy se osoba snaží (ať již zcela vědomě nebo nevědomě) dosáhnout naplnění své potřeby skrze manipulaci s okolím, či jednání demonstrativní, které je

⁶² VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 319.

⁶³ Tamtéž, s. 318.

⁶⁴ Tamtéž, s. 35.

⁶⁵ VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 297.

⁶⁶ Tamtéž, s. 297.

⁶⁷ VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 298.

⁶⁸ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 324.

rovněž manipulativní a vyznačuje se nepřiměřenou volbou prostředků k dosažení cíle a naplnění přání.⁶⁹ U osob s mentálním postižením se také často vyskytuje buď abulie, tedy neschopnost se rozhodovat a nedostatek iniciativy, nebo hyperbulie, což je naopak zesílená volní aktivita hraničící až se sociální nepřizpůsobivostí.⁷⁰

I odlišnosti v emočním prožívání, přizpůsobivosti a celkově v chování mají vliv na vnímání hodnot a morálku osob s mentálním postižením, možná ještě o něco více než morální usuzování ovlivňují morální jednání, které však není předmětem výzkumu této diplomové práce. Další sférou jedince, kterou mentální retardace do velké míry ovlivňuje a která úzce souvisí i s naším tématem, je jeho osobnost. Na tu se zaměříme v následující kapitole.

1.5 Osobnost člověka s mentálním postižením

Osobnost osob s mentálním postižením může být narušena dvojím způsobem. Buď je možné, že příčina, která způsobila mentální retardaci, poškodila i jiné složky osobnosti, nebo vzniklo narušení osobnosti až sekundárně, následně pod vlivem kognitivního deficitu.⁷¹ Ať tak či onak, mentální postižení ovlivňuje osobnost a budování „já“ ve velké míře.

Stejně jako každý, i člověk s mentálním postižením si v průběhu života začíná uvědomovat své já, které je odlišné od ostatních osob, objevuje svou jedinečnost, utváří si vlastní identitu. Tento proces je však zkomplikovaný jeho kognitivním deficitem. Nedokáže se vzhledem k omezenému vnímání a omezeným procesům myšlení autenticky a adekvátně zmocňovat skutečnosti, zobecňovat na základě zkušeností a vyrovnávat se s požadavky okolí.⁷² Funkce „já“ jsou narušeny, „jeho ideální „já“ je příliš strohým, zjednodušeným souhrnem vzorců chování“⁷³, které neposkytují dostatečný základ pro chápání běžných situací a fungování v nich.

Špatné porozumění okolí i sobě samému ovlivňuje celkové sebepojetí člověka s mentální retardací. Z toho důvodu není schopen reálně posoudit své kompetence a tím pádem jeho sebehodnocení postrádá na objektivitě a kritičnosti a podléhá

⁶⁹ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 325.

⁷⁰ Tamtéž, s. 323-324.

⁷¹ MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 28.

⁷² MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 23.

⁷³ Tamtéž, s. 23.

častěji aktuálním emocím, potřebám a také vlivu okolí.⁷⁴ „Vzhledem k omezené soudnosti závisejí lidé s mentálním postižením prakticky po celý život na názorech jiných lidí.“⁷⁵ Tyto názory občas přijímají zcela nekriticky, jako absolutní pravdu. Jejich sebehodnocení bývá kolísavé a neadekvátní. Podle toho, jak často slyší z úst svých blízkých chválu, nebo naopak zažívají neúspěchy, se buď přeceňují, nebo naopak velmi podceňují.⁷⁶ Někteří přistupují ke každé novější situaci se strachem a obavami, že to nedokáží, ačkoli jejich zkušenost taková není. Mají problém si své pozitivní zkušenosti s podobnou činností v sobě ukotvit a z nich čerpat sebedůvěru pro příští konání.⁷⁷

Se sebehodnocením lidí s mentálním postižením (a lidí obecně) souvisí i jejich aspirace, tedy „vědomé stanovení vlastních životních cílů, tvorba životního plánu a usilování o jeho naplnění.“⁷⁸ Aspirace závisí na stupni postižení a objevuje se především u osob s lehkou nebo středně těžkou mentální retardací. Výše intelektu však není jediným faktorem, dalšími důležitými činiteli jsou jejich sociální zkušenosti, prostředí, v němž vyrůstají, výchovný styl jejich rodičů.⁷⁹ Aspirace závisí na tom, jaké jsou na člověka s mentální retardací od dětství kladeny nároky, jaké míry samostatnosti dosáhne, jak často je chválen a jak často je nucen čelit vlastním neúspěchům, frustracím nebo překonávání překážek. Záleží na tom, co jeho rodiče považují v životě svého dítěte za důležité, zda je to pracovní uplatnění, schopnost se o sebe do nejvyšší možné míry postarat, úspěchy v zájmových aktivitách či bezproblémový, pohodlný život. Osoby se závažnějším postižením jsou v oblasti aspirací velmi závislé mínění na okolí, sugestivně mu podléhají, lidé s lehčím postižením jsou více schopni utvořit si určité vlastní představy o životě a také se u nich může objevovat jistá vnitřní motivace a zaměření do budoucna.⁸⁰

Důležitou součástí osobnosti, která se projevuje v přemýšlení, prožívání i chování člověka, jsou jeho osobnostní rysy a vlastnosti. Lidé s mentální retardací mají

⁷⁴ VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*, s. 299.

⁷⁵ Tamtéž, s. 299.

⁷⁶ MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 23.

⁷⁷ Autorka DP pracuje na výtvarném kroužku s mladou ženou s intelektem a dovednostmi zhruba na pomezí lehké a středně těžké mentální retardace, která je velmi šikovná a při výtvarné činnosti velmi rychlá, obvykle je s obrazem hotova mnohem dříve než ostatní a dožaduje se, jestli může namalovat ještě další. A přesto téměř vždy před každou novou výtvarnou činností prohlásí: „Já to neumím.“

⁷⁸ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 325.

⁷⁹ Tamtéž, s. 326.

⁸⁰ MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 27.

vlastnosti často ovlivněné a umocněné právě svým postižením. Někteří jsou pod vlivem menších zábran například výrazně vznětliví, vztahovační či panovační, jiní zase velmi kontaktní, přátelští až láskyplní. Někteří berou věci doslovně a velmi vážně, jsou přecitlivělí, snadno se dojmou, rozlítostní nebo urazí, jiní se naopak projevují lehkomyslně, ze všeho si dělají legraci, neustále se usmívají nebo smějí, málokdy se něčím trápí. Často dědí nebo odkoukají některé vlastnosti svých rodičů, jiné jsou v nich vypěstovány výchovou. Každý člověk s mentálním postižením je jedinečný a svébytný kombinací svých vlastností, schopností, vloh, svým sebepojetím, aspiracemi, ale také svým vnímáním, myšlením, cítěním. Nelze je proto škatulkovat a je obtížné tvrdit, že lidé s mentálním postižením jsou nějací.

Osobnostní založení každého jednotlivého člověka s mentálním postižením ovlivňuje také jeho morálku. To, jaké hodnoty upřednostňuje, a to, co považuje za dobré a zlé. Abychom si však vykreslili člověka s mentálním postižením úplně a plasticky a abychom mohli podrobněji přistoupit k analýze jeho morálního usuzování, musíme nyní překročit hranice jeho osobnosti a nahlédnout na něj v širších souvislostech, v kontextu jeho života s jeho nejzákladnějšími aspekty a v síti jeho vztahů. Vztahů k rodině, k přátelům či partnerovi či ke světu práce. Na tuto oblast se zaměříme v další kapitole.

1.6 Sociální aspekty mentálního postižení

Socializace, tedy začlenění do společnosti, je jedním z nejdůležitějších aspektů rozvoje člověka a týká se i člověka s mentálním postižením. Jeho osobnost má sociální rozměr, její budování probíhá mezi lidmi, v interakcích a vztazích s druhými.⁸¹

Primárním prostředím, kde socializace člověka s mentálním prostředím probíhá, je obvykle rodina. V současné době je tomu tak již ve většině případů, v minulosti se však mnoho dětí s viditelným mentálním či kombinovaným postižením hned po narození umisťovalo do ústavu. Jejich socializace tedy měla odlišný charakter, žily kolektivně, bez vazby na jednu či dvě pečující osoby, vychovatelé se u nich střídali. Dnes se již všichni odborníci shodují na tom, že „nejpřírodnějším prostředím pro výchovu dítěte s mentálním postižením je rodina.“⁸² Přijetí narození dítěte s postižením je pro rodiče velmi náročné a trvá dlouho. Ob-

⁸¹ MÜLLER, O. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*, s. 33.

⁸² VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 339.

vykle si každý projde několika fázemi vyrovnávání se s touto skutečností, od popření přes beznaděj, postupnou adaptaci, smlouvání (tedy snahu situaci ještě nějak zvrátit, stav dítěte co nejvíce zlepšit) až po smíření.⁸³ I po smíření se s tím, že mají potomka s mentálním postižením, však často rodiče používají nevhodný výchovný styl, například hyperprotektivní, kdy se o dítě až příliš bojí, až příliš na něj dohlíží, až příliš o něj pečují a tím pádem mu nedají šanci rozvinout své schopnosti a dosáhnout samostatnosti v rámci svých skutečných možností. Člověk s lehkou mentální retardací tak může zůstat velmi závislým a nesamostatným, ať už v cestování po městě nebo v rozhodování. Negativní důsledky mívá také přístup rozmazlující, člověk s mentálním postižením si zvykne na to, že mu vše projde, často z důvodu jeho handicapu, potřebuje být středem pozornosti i péče druhých, stává se sebestředným a za každou cenu prosazuje vlastní vůli. Problematický může být i výchovný styl perfekcionista, k dítěti s mentální retardací se přistupuje, jako by téměř žádné postižení nemělo, jsou na něj kladeny vysoké nároky, které není schopné naplnit, je přetěžováno. Mezi další nezdravé výchovné styly patří zanedbávající, autoritářský nebo nedůsledná výchova. „Nejvhodnější přístup spočívá v umění brát a mít rád dítě takové, jaké je.“⁸⁴

Není to jen výchovný styl, ale celkové nastavení rodiny, její světonázor, vzájemné vztahy rodičů, způsob řešení konfliktů, které dávají člověku s mentálním postižením obraz o tom, co je správné a co je špatné, jaké hodnoty jsou důležité, jaké vlastnosti jsou žádoucí. Rodina je pro rozvoj člověka s mentálním postižením důležitá nejen z toho hlediska, aby ho naučila co nejvíce dovedností pro co nejsamostatnější a nejplnohodnotnější život, ale také aby pomohla utvořit jeho charakter, předala mu základní normy a hodnoty, položila základy jeho morálky a soudnosti.

Někteří lidé s mentálním postižením, hlavně ti s těžším stupněm, se v oblasti vztahů příliš neposunou za zdi domova, zůstanou navázání na rodiče, sourozence, případně na učitelku či sociální pracovníci z nějakého stacionáře. Mnoho jich však má potřebu navazovat vztahy s vrstevníky a to nejen přátelské, ale i partnerské. O sexualitě osob s mentální retardací panují všemožné mýty, od těch, že jsou asexuální a nemají sexuální pudy nebo že lze tyto pudy potlačit fyzicky náročnými ak-

⁸³ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 340.

⁸⁴ Tamtéž, s. 339.

tivitami, až po ty, že mají zvýšený sexuální pud a postrádají zábrany v uspokojování svých potřeb. Tyto mýty jsou nepravdivé, stejně však tvrzení, že lidé s mentálním postižením se všichni vyvíjejí po této stránce normálně.⁸⁵ Někteří skutečně nemusí pociťovat žádné sexuální pudy a touhu po navazování partnerských vztahů, zvláště lidé s těžšími stupni mentální retardace. Jiní se mohou vyvíjet abnormálně, často spíše v důsledku nepřirozeného prostředí, obzvláště v dřívějších dobách v nekoedukovaných ústavech, navíc s naprostou neexistencí soukromí. Sexualitu lidí s mentálním postižením v žádném případě nelze snížit na biologickou potřebu, sní o lásce, o romantickém vztahu, mají potřebu milovat a být milováni, chtějí se líbit opačnému (v některých případech stejnému) pohlaví. V některých případech skončí u romantických představ a nenaplněných tužeb, vztah jiných má podobu spíše společného setkávání se v práci nebo při volnočasových aktivitách. Lidé s lehkým mentálním postižením častěji navazují partnerské vztahy stejné jako lidé bez postižení a bydlí spolu. „Zkušenosti ukazují, že lidé s postižením, kteří žijí v partnerském svazku, jsou zralejší, vyrovnanější, samostatnější a lépe spolupracují.“⁸⁶ Nemusí tomu tak být vždy, některé vztahy mohou být nezdravé, vytvářející silnou závislost submisivnějšího jedince na dominantním, který využívá své převahy nad partnerem a má na něj nepříznivý vliv.

Kontroverzní otázkou je rodičovství osob s mentálním postižením. Ve společnosti panuje na tuto problematiku spíše negativní názor a snaha rodičovství těchto lidí regulovat a to z důvodu, že by se o dítě nedovedli postarat, poskytnout mu dostatečnou péči a adekvátně ho vychovávat, a také z hlediska dědičnosti. Někteří lidé s mentálním postižením jsou neplodní (například muži s Downovým syndromem), někteří potřebu být rodiči nemají, ale je mnoho žen s lehkým mentálním postižením, které mateřské pudy mají a některé se o dítě s pomocí svých rodičů a okolí postarat dokáží.

Žití ve vztazích ovlivňuje osobnost člověka s mentálním postižením, rozvíjí ho, učí a také formuje jeho morální usuzování a žebříček hodnot (tedy v případě lehčích stupňů). Například věrnost bude mít jinou významnost pro člověka žijícího dlouhodobě v partnerském vztahu, a pro člověka, který tuto potřebu nemá. Další

⁸⁵ VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M., *Mentální postižení*, s. 174-176.

⁸⁶ Tamtéž, s. 182.

oblastí dospělého života osob s mentálním postižením, která má vztah i k naší tématice, je svět práce a volnočasových aktivit.

Je veliký rozdíl mezi tím, pokud člověk s mentálním postižením tráví celé dny doma před televizí, pokud pravidelně navštěvuje denní stacionář či chráněnou dílnu anebo pokud dochází do zaměstnání na volném pracovním trhu. V současné době existuje mnoho možností, jak se lidé s mentálním postižením mohou pracovně realizovat. Někteří mohou začínat v sociálně terapeutických dílnách, kde jsou zpočátku plátcí služeb, mají možnost učit se nové činnosti a tvořit, později, když získají potřebné dovednosti, mohou se přesunout do kategorie zaměstnance.⁸⁷ Kromě takto spíše tvořivých dílen mohou docházet lidé s mentálním postižením také do chráněných dílen jiného typu, jejichž představitelem je například nejstarší české chráněné výrobní družstvo DRUTĚVA, kde zaměstnanci s mentálním postižením vykonávají jednoduché kompletační práce, balí výrobky do folií nebo navlékají medaile. Tato činnost nebývá příliš naplňující ani kreativní, zaměstnanci se zde však učí základním pracovním návykům a mají den rozčleněný na pracovní dobu a volný čas. V posledních letech vzniká mnoho chráněných či tréninkových kaváren a dalších sociálních podniků, kde jsou zaměstnány osoby s mentálním postižením jako obsluha a kde se podávají a prodávají pokrmy, na jejichž výrobě a přípravě měli rovněž podíl lidé s mentální retardací. Ti s lehčím stupněm postižení mohou získat místo na otevřeném trhu práce v rámci takzvaného podporovaného zaměstnání. Při podporovaném zaměstnání dochází člověk s postižením do práce mezi intaktní populaci, vykonává smysluplnou, konkurenceschopnou a placenou práci, jejíž náplň je sestavená z pomocných a nekvalifikovaných činností, přičemž je mu poskytnuta dlouhodobá podpora, nejčastěji v podobě pracovní asistence nebo průběžného sledování jeho činnosti.⁸⁸ Někteří lidé s lehkým mentálním postižením se dokáží prosadit na volném trhu práce sami, například ve fastfoodech, úklidových firmách apod.

Zařazením do pracovního procesu získají lidé s mentálním postižením „potvrzení dospělé identity, prožitek vlastního přínosu pro společnost, smysluplně struk-

⁸⁷ VANČURA, Jan. *Procházka v Růžovém sadu: O zaměstnávání osob s mentálním postižením*. [online] Brno: FSS MU, 2010. [cit. 2019-12-28] Dostupné z: https://is.muni.cz/el/1423/podzim2012/PSY124/um/O_zamestnavani_osob_s_mentalnim_postizenim.pdf, s. 2.

⁸⁸ ŠÍŠKA, Jan. *Mimořádná dospělost: edukace člověka s mentálním postižením v období dospělosti*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0992-4, s. 54.

turovaný volný čas s řadou nabídek pro rozvoj vlastních dovedností, příležitost pro kontakt s vrstevníky a rozšíření sociální sítě vůbec.“⁸⁹ Začnou více rozumět hodnotě lidského práce, osvojí si další společenské normy a pracovní návyky, učí se větší zodpovědnosti či pečlivosti.

Další realizaci jim mohou poskytnout volnočasové aktivity, ať už sportovní či umělecké. Ty jsou pro osoby s mentálním postižením důležité nejen z hlediska rozvoje dovedností, smysluplného trávení volného času, ale také jim dávají pocit vlastního úspěchu, mají možnost prožívat radost z pohybu, ze hry, z tvoření. Například speciální olympiády jsou nastaveny tak, aby mezi sebou závodili lidé ve stejné výkonnostní kategorii a každý tak měl šanci na úspěch.⁹⁰ Volnočasové aktivity také kultivují osobnost člověka s mentálním postižením a některé morální vlastnosti. Při sportovních aktivitách se učí důležitosti fair-play, dodržování pravidel, zodpovědnost za tým, při uměleckých získává cit pro krásu, poznává hodnotu umění a uměleckého díla.

Nyní se již stal náš obraz člověka s mentálním postižením plastickým a téměř komplexním. Toto téma není ještě zcela vyčerpáno, ale pokud bychom o to usilovali, přesáhli bychom potřeby a možnosti této diplomové práce. Proto je nyní třeba začít náš zájem směřovat od všestranného obrazu osoby s mentálním postižením k jedné jeho části a tou je jeho morálka. Na mnoha místech jsme již něco ve vztahu k této oblasti naznačili. Než se však přesuneme k tomu, co konkrétně o morálním usuzování lidí s mentálním postižením a jejich chápání hodnot píší české a zahraniční články, musíme si vyjasnit tento psychologický pojem a podrobněji si popsat témata s ním související. K tomu nám poslouží následující kapitola.

⁸⁹ VANČURA, J. *Procházka v Růžovém sadu: O zaměstnávání osob s mentálním postižením*, s. 1.

⁹⁰ VÁLKOVÁ, Hana. Speciální olympiády – šance pro zapojení do sportu. IN JESINA, Ondřej, TRUKSOVÁ, Milada, ed. *Integrace - jiná cesta VII: Sborník příspěvků ze semináře zaměřeného na význam aplikovaných pohybových aktivit v komplexní rehabilitaci* [online]. Olomouc, 2012, s. 13-20. [cit. 2019-12-28]. ISBN 978-80-244-3209-0. Dostupné z: <https://www.apa.upol.cz/images/sbornikIJC7web.pdf#page=13>, s. 15.

2. Morální vývoj jedince

Otázky, co je dobro, jaká je podstata člověka a kde se bere zlo, zajímají lidstvo od pradávna. Byly předmětem úvah největších filosofů dějin a daly vzniknout filosofické disciplíně jménem etika. S moderní společností a vzniku věd, se rozdělila problematika morálky mezi filosofií a psychologií. Zatímco filosofií zajímá spíše morální povinnost, to, jací by lidé měli být, psychologie zkoumá morální bytí, to, jací lidé jsou a proč tak uvažují a jednají, jak se jejich morálka vyvíjí.⁹¹ Vzhledem k tématu naší práce nahlédneme na morálku především z toho druhého pohledu. Pokusíme se vymezit základní pojmy, popsat strukturu morálky a představit nejvlivnější teorie morálního vývoje. Tyto teorie popisují vývoj morálky lidí bez mentálního postižení, avšak považujeme za důležité je nejprve představit z pohledu normy, než se přesuneme mimo ni.

2.1 Základní pojmy z morální psychologie a struktura morálky

Podle Psychologického slovníku je morálka „soubor principů posuzovaných z hlediska dobra a zla a řídících chování a jednání lidí dané společnosti, mravní kodex. Lze ho chápat jako a) vnitřní víru, přesvědčení, b) vnější principy vyžadované společností.“⁹² Nás zajímá morálka především jako soubor vnitřního přesvědčení člověka o tom, co je dobré a co špatné.

Morálka člověka má složku poznávací a emocionální. Poznávací se nazývá mravní vědomí a podle T. Lickony lze strukturovat na několik dalších částí.⁹³ Jsou jimi mravní znalosti, tedy obeznámenost s pravidly a normami, poznání mravních znalostí, tedy schopnost aplikovat mravní znalosti v různých situacích, a dále umění pohlížet na události z hlediska druhých osob. Čtvrtou složkou je morální usuzování, tedy porozumění morálním principům a rozvíjení samostatného úsudku. Pátou pak je morální rozhodování s ohledem na jeho následky a šestou sebepoznání, vědomí vlastních slabých a silných stránek.⁹⁴ Na druhou stranu je tu pak mravní citění, které lze také dělit na šest vzájemně spolu souvisejících částí. Je to svědomí, které má dále dvě stránky, kognitivní a emoční, dále sebeúcta, empatie,

⁹¹ HEIDBRINK, Horst. *Psychologie morálního vývoje*. Praha: Portál, 1997. Studium. ISBN 80-7178-154-1, s. 10.

⁹² HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. *Psychologický slovník*. Třetí, aktualizované vydání. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0873-0, s. 327.

⁹³ VACEK, Pavel. *Rozvoj morálního vědomí žáků: metodické náměty k realizaci průřezových témat*. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-386-4, s. 59.

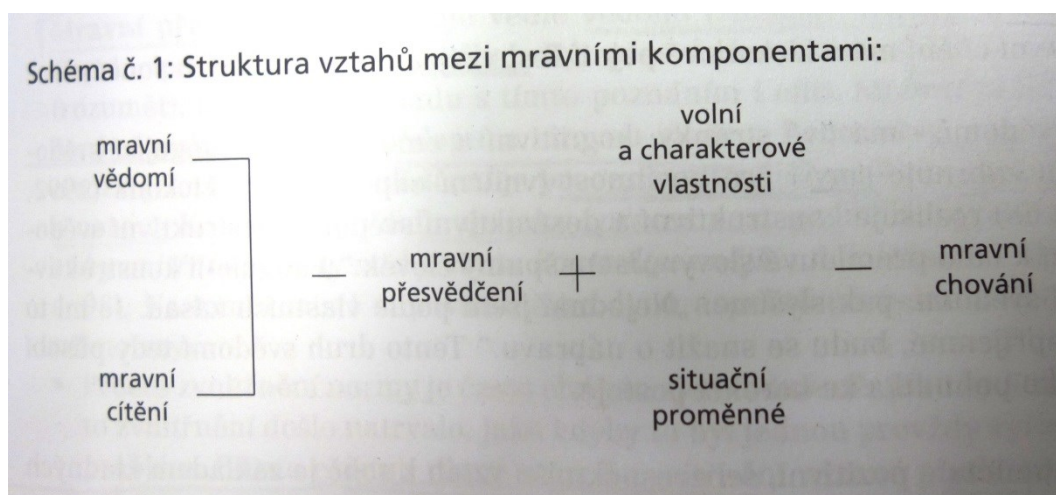
⁹⁴ VACEK, P. *Rozvoj morálního vědomí žáků*, s. 60.

tedy schopnost se vcítovat do druhých a spoluprožívat nespravedlnost s osobní angažovaností, láska k dobru, sebekontrola a skromnost.⁹⁵ Již po výčtu těchto kategorií morálního vědomí a citění nám musí být s přihlédnutím k předchozí kapitole jasné, ve kterých oblastech budou mít pravděpodobně lidé s mentálním postižením nedostatky. Je jich většina, zvláště v poznávací části. Otázkou je, jak na tom budou lidé s mentálním postižením pouze v lehkém pásmu, a nakolik se budou svou schopností blížit lidem bez postižení.

Spojením mravního vědomí a mravního citění vzniká mravní přesvědčení. „Vedle vědomí (znalosti, porozumění) normy tedy obsahuje i vnitřní citový náboj. Být přesvědčen znamená tedy vědět (rozumět), ale v souladu s tímto poznáním i cítit.“⁹⁶

Ještě je třeba vymezit vztah morálního usuzování a jednání. Morální jednání lze popsat společně s Lawrencem Kohlbergem dvojím způsobem.⁹⁷ Morální jednání je buď takové jednání, které za morální jeho aktér považuje v souladu se svým svědomím, nebo jednání, které odpovídá obecně uznávaným morálním normám. Někdy se však může stát, že tyto dva principy stojí proti sobě.

K tomu, aby mravní přesvědčení vyústilo k mravnímu jednání, je potřeba vůle a také jistých charakterových vlastností. Struktura vztahu mezi mravními komponentami pak vypadá následovně.⁹⁸

⁹⁵ VACEK, P. *Rozvoj morálního vědomí žáků*, s. 60-61.

⁹⁶ VACEK, Pavel. *Morální vývoj v psychologických a pedagogických souvislostech*. Vyd. 2. Hradec Králové: Gaudeamus, 2002. ISBN 80-7041-101-5, s. 57.

⁹⁷ VACEK, P. *Rozvoj morálního vědomí žáků*, s. 63.

⁹⁸ Tamtéž, s. 59.

Morálka jedince je tedy poměrně složitá a mnoha faktory podmíněná. Pro to, abychom jí lépe porozuměli, je důležité nejen znát její strukturu, ale také její vývoj. O tom pojedná následující kapitola.

2.2 Kognitivní teorie morálního vývoje

Kognitivní teorie morálního vývoje jsou jedny z mnoha dalších přístupů, avšak jsou považovány za nejvlivnější. Mimo ně existuje psychoanalytická teorie morálního vývoje, která vychází z teorie osobnosti Sigmunda Freuda⁹⁹, ale je spíše spekulativní. Dále lze na morální vývoj nahlížet z pohledu teorie sociálního učení, jejímž zakladatelem je Albert Bandura a která poukazuje na to, že se jedinec často „učí příkladem, pozorováním druhých a také sledování jejich následků.“¹⁰⁰

Vzhledem k velké souvislosti mezi lidskou morálkou a poznáváním, jsou pro nás klíčové kognitivní teorie Jeana Piageta a Lawrence Kohlberga.

2.2.1 Jean Piaget – heteronomní a autonomní morálka

Švýcarský psycholog Jean Piaget (1896-1980)¹⁰¹ je známý především svou teorií kognitivního vývoje a jeho rozdělením do čtyř stádií, avšak patří také mezi zakladatele psychologie morálky. Znalost stádií kognitivního vývoje je pro porozumění dětské morálce důležitá, proto si je zde stručně uvedeme. Prvním stádiem, kterým si projde každý kojenec od narození do dvou let, je senzomotorické stádium, kdy jedinec myslí prostřednictvím svých pohybů a počitků.¹⁰² V tomto stádiu se nacházejí i osoby s hlubokou mentální retardací. Druhým stádiem (2-7 let) je stádium předoperační, které se vyznačuje egocentrickým uvažováním a nedokonalými logickými soudy a dělí se na dva stupně. Prvního stupně (předpojmové myšlení) tohoto stádia dosáhnou osoby s těžkou mentální retardací a do druhého (náznorné myšlení) spadají lidé s mentální retardací středně těžkou. Stádium konkrétních operací (7-11 let) je strop pro většinu osob s lehkou mentální retardací, lidé v tomto stádiu jsou schopni používat logické myšlení, ale pouze ve vztahu ke konkrétním jevům, nejsou schopni abstrakce.¹⁰³ Posledním stádiem je pak stádium formálních operací, kterého dosahují děti obvykle s nástupem puberty. Pro toto

⁹⁹ VACEK, P. *Morální vývoj v psychologických a pedagogických souvislostech*, s. 9.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 11.

¹⁰¹ HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*, s. 28.

¹⁰² Tamtéž, s. 46.

¹⁰³ Tamtéž, s. 48.

stádium je příznačná schopnost abstrahovat od konkrétních osob, věcí, jevů a je klíčové pro morální vývoj jedince.¹⁰⁴

Piaget zkoumal morální vývoj dětí dvěma metodami. Jednou z nich byl rozhovor nad hrou v kuličky, kdy zjišťoval, jak se s věkem proměňoval vztah k pravidlům, a také diskusí nad mikropříběhy o dětském provinění. Na základě toho rozdělil morálku na heteronomní a autonomní, mezi nimiž existuje ještě jisté mezistádium, které Kotásková a Vajda¹⁰⁵ nazývají morálkou heteronomně autonomní.

Heteronomní morálka, která vzniká v době předškolní a je typická pro děti mladšího školního věku, je závislá na vnějších pravidlech a především na autoritě, která pravidla určuje a dohlíží na jejich dodržování. Lhát nebo podvádět je špatné, protože se budou rodiče či učitelé zlobit a potrestají nás.¹⁰⁶ To, zda po provinění následuje trest, určuje také míru jeho špatnosti. Děti v tomto stádiu přijímají trest snadněji, považují ho za nutnost.¹⁰⁷ Dokonce věří v tzv. imanentní spravedlnost, tedy skutečnost, že pokud se jim stane nějaká nehoda poté, co se provinily, je to trest za to, co udělaly.¹⁰⁸ Dalším příznačným jevem pro heteronomní morálku je tzv. morální realismus. Právě ten zkoumal Piaget skrze předkládání svých mikropříběhů dětem. Tyto mikropříběhy se týkaly tří kategorií – dětské neobratnosti, dětské krádeže a dětské lži. Zkoumaným dětem vždy odvyprávěl dva krátké mikropříběhy o dětech, které se nějak provinily. V případě dětské neobratnosti se od sebe příběhy lišily v situaci, při jaké děti spáchaly danou škodu (nešťastná náhoda, dobrý úmysl vs. porušování pravidel) a v míře následků (množství rozbitého nádobí, velikost inkoustové skvrny). I přesto, že děti ve věku 6 až 7 let příběhu velmi dobře rozuměly a uvědomovaly si, že někdo měl úmysly dobré a jiný ne, posuzovaly provinění podle míry materiálních následků.¹⁰⁹ Dítě, které udělalo větší inkoustovou skvrnu, bylo zlobivější a zaslouhovalo si vyšší trest, třebaže se tak stalo ve snaze pomoci otci, nikoli z pouhého rozmaru, jako tomu bylo u dítěte druhého. Stejně reagovaly i u příběhů s krádežemi. V příbězích týkajících se lhaní

¹⁰⁴ HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*, s. 51.

¹⁰⁵ VACEK, P. *Rozvoj morálního vědomí žáků*, s. 18.

¹⁰⁶ HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*, s. 64.

¹⁰⁷ VACEK, P. *Rozvoj morálního vědomí žáků*, s. 14.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 16.

¹⁰⁹ PIAGET, Jean. *The moral judgment of the child*. [online] Glencoe, Illinois: The Free Press [cit. 2019-12-28], Dostupné z: https://www.burmalibrary.org/docs20/Piaget-moral_judgment_of_the_child-en-ocr-tu.pdf, s. 123.

proti sobě stály děti, jejichž lež by se dala považovat spíše za bájení či přehánění, anebo zkrátka chybu, a děti, které lhaly z důvodu zisku, z legrace nebo s cílem vyhnout se problému. Čím více se tvrzení vzdalovalo od reality, tím větší to byla lež, bez ohledu na úmysl.¹¹⁰ Děti v tomto věku považovaly za lež i chybu při sčítání. Specifický pro toto období je také vztah k trestu. Mladší děti v příbězích obvykle volí trest, který více bolí a považují za horší přestupek ten, který byl potrestán, než ten, který potrestán nebyl, třebaže jsou jinak totožné. Při kolektivní zodpovědnosti souhlasí s tím, aby byli potrestáni všichni, pokud viník není znám. Pokud viníka znají, považují za správnější ho odhalit. (Je to velký rozdíl oproti starším žákům, kteří kladou důraz na skupinovou loajalitu a radši budou potrestáni všichni, než aby kamaráda prozradili. Jestliže však viníka neznají ani oni a jsou potrestáni, vnímají to jako nespravedlnost a křivdu.)¹¹¹

S postupným přechodem do stádia konkrétních operací začíná dítě od morálního realismu upouštět a posuzuje již vinu podle záměru a širšího kontextu. Jeho morálka je však stále heteronomní či postupně přechází na heteronomně autonomní. Při porušování pravidel se dítě již tolik nevztahuje k reakci autority jako spíš k pravidlům samotným a jejich nezměnitelnosti. Lpění na dodržování pravidel a vyžadování stejné spravedlnosti pro všechny bez ohledu na kontext nazývá Piaget „rovnostářským fanatismem.“¹¹²

Pro vznik autonomní morálky je podle Piageta nezbytné dosažení stádia formálních operací, zkušenost s vrstevnickými, rovnocennými vztahy a nezávislost na dospělé autoritě.¹¹³ Člověk s autonomní morálkou již nepovažuje pravidla za něco absolutního, ale spíše za důsledek vzájemné dohody, kterou lze společně měnit, trest chápe jako prostředek k nápravě důsledků, nikoli jako oplácení, a povinnosti nikoli jako poslušnost vůči autoritě, ale spíše jako vnitřní závazek.¹¹⁴

Lidé s lehkým mentálním postižením obvykle se svým kognitivním vývojem končí na hranici mezi stádiem konkrétních a formálních operací, je tedy otázkou, jestli mají šanci autonomní, nebo alespoň heteronomně autonomní morálky do-

¹¹⁰ PIAGET, J. *The moral judgment of the child*, s.151.

¹¹¹ VACEK, P. *Rozvoj morálního vědomí žáků*, s. 15.

¹¹² HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*, s. 63.

¹¹³ VACEK, P. *Rozvoj morálního vědomí žáků*, s. 17.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 17.

sáhnout. Než se na tuto otázku zaměříme podrobněji, představíme si ještě jinou, rovněž důležitou teorii morálního vývoje.

2.2.2 Šest stupňů spravedlnosti Lawrence Kohlberga a kritika Carol Gilliganové

Piagetův následovník, americký psycholog Lawrence Kohlberg (1927-1987), se ve své teorii morálního vývoje zaměřoval především na otázky spravedlnosti.¹¹⁵ Na základě toho, jaké důvody nacházeli lidé proto, zda je něco spravedlivé či nespravedlivé, určoval, na jaké ze tří úrovní morálky (podrobněji na kterém z šesti stupňů) se nacházejí. K tomu využíval metodu morálních dilemat, z nichž nejznámější je tzv. Heinzovo morální dilemma. Heinz je muž, jehož žena umírá na rakovinu, na níž však existuje lék. Heinz stojí před volbou, zda ho lékárníkovi, který jej vynalezl a účtuje si za něj přemrštěnou cenu, ukrást, nebo nechat svou ženu zemřít, neboť již vyčerpal všechny dostupné legální prostředky k získání peněz na jeho koupi.¹¹⁶ Podle toho, jak dotazování lidé na otázku položenou v Heinzově dilematu odpovídali a především, jak svou odpověď zdůvodňovali, je Kohlberg rozděloval do šesti různých morálních stupňů.

První dva stupně spadají do tzv. prekonvenční úrovně morálky. Ta se vyskytuje u dětí do cca 9 let a je typická orientací na důsledky jednání a vztahuje se především k potřebám svého nositele, nikoli ke společenským normám. Jedinec v prvním stádiu se orientuje na poslušnost a vyhýbání se trestu¹¹⁷, špatné je takové jednání, které bude potrestáno. Lze vidět jistou paralelu s počátky heteronomní morálky u Piageta. „Heinz by lék neměl ukrást, protože by šel do vězení.“ Ve druhém stádiu se dítě orientuje především na svůj prospěch, správně je to, co je pro něj výhodné. Jedná účelově a je schopné udělat něco pro druhé, ale jen pod vidinou odměny.¹¹⁸ „Heinz by měl lék ukrást, jinak mu zemře žena a on bude nešťastný.“

Člověk na konvenční úrovni morálky přesahuje svůj egoismus a individualismus a zaujímá „postoj loajality k sociálnímu očekávání a společenskému řádu“¹¹⁹. Ve třetím stádiu se jedinec orientuje na vzájemné vztahy, důvodem jeho jednání je

¹¹⁵ HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*, s. 68.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 70.

¹¹⁷ VACEK, P. *Rozvoj morálního vědomí žáků*, s. 27.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 27.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 28.

potřeba být dobrým člověkem v očích svých i druhých, na tomto stádiu končí více žen než mužů. „Heinz by měl lék ukrást, protože jeho žena očekává, že to pro ni udělá.“ Čtvrté stádium klade důraz na respektování společenského systému, důležité je dodržovat zákon a plnit povinnosti, „společenská norma je upřednostněna před hlasem svědomí“.¹²⁰ „Heinz by lék neměl ukrást, protože by tím porušil zákon.“

Postkonvenční úroveň morálky pak přesahuje vliv skupiny a autority, základním měřítkem jsou všeobecné morální principy a vlastní svědomí. Na této úrovni se Kohlberg pokusil odlišit ještě dva stupně, avšak šestý stupeň považovali někteří kritici za tak abstraktní, že ho Kohlberg posléze do novější verze své škály již nezahrnul.¹²¹ Páté stádium se orientuje na společenskou smlouvu a respektování práv jednotlivce, jde o to zajistit „co největší dobro pro co nejvíce lidí.“¹²² „Heinz by měl lék ukrást, protože právo jeho ženy na život je vyšší než lékárníkovovo právo na zisk.“ Zmíněné šesté stádium pak staví na obecně platných etických principech a vlastním svědomí. Etickými principy nejsou míněna konkrétní pravidla, ale spíše o principy rovnosti, spravedlnosti a vzájemnosti.¹²³ „Heinz by měl lék ukrást, neboť ví, že lidský život je tou nejvyšší hodnotou a on musí jednat podle svého svědomí nehledě na společenské normy a případné důsledky.“

Kohlbergova teorie vývojových stádií je univerzální bez ohledu na kulturu a jednotlivé stupně probíhají v neměnném pořadí. Žádné ze stádií nelze přeskočit, existují však výrazné individuální rozdíly v tempu a také v tom, na jakém stádiu se morální vývoj člověka zastaví. To obvykle záleží na úrovni jeho chápání, ale také na prostředí, z něž pochází. Hnacím motorem pro vývoj může být přitažlivost vyššího stádia a pozitivně může být podněcován ve škole.¹²⁴

Kohlbergova teorie byla ve své době velmi vlivná, našla si však taky řadu kritiků. Jednou z nejvýraznějších kritiček byla Carol Gilliganová, která „ve své knize *Jiný hlas* došla k závěru, že Piaget a Kohlberg vytvořili teorie spravedlnosti, které rekonstruují především morální myšlení mužů.“¹²⁵ Ženy pak podle jejího názoru dosahují v testech horších výsledků, neboť jejich morálka je orientována spíše na

¹²⁰ VACEK, P. *Rozvoj morálního vědomí žáků*, s. 29.

¹²¹ HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*, s. 84.

¹²² VACEK, P. *Rozvoj morálního vědomí žáků*, s. 29.

¹²³ Tamtéž, s. 30.

¹²⁴ Tamtéž, s. 32.

¹²⁵ HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*, s. 119.

péči a starost o druhé, než na právo a spravedlnost. Vytvořila ženskou alternativu stádií morálního vývoje, tzv. morálky péče, která není horší než mužská, ale je strukturně odlišná.¹²⁶ Kohlberg se kritikou Gilliganové zabýval a popíral, že by měly být ženská a mužská morálka strukturně odlišné, podle jeho názoru se morálka spravedlnosti a morálka péče spíše doplňují a obě mohou být vlastní jak ženám, tak mužům.¹²⁷

Kromě svých šesti stádií morálního vývoje přinesl Kohlberg do psychologie morálky ještě metodu práce s morálními dilematy, která se ukazuje jako velmi důležitá při zjišťování úrovně morálky člověka. Vzhledem k našemu tématu se nabízí otázka, jak budou schopni porozumět morálním dilematům lidé s lehkým mentálním postižením a jaké úrovně morálky dosáhnout. Pokud nám na tuto otázku neodpoví odborné články, poslouží nám k tomu výzkumná část. Než se však již definitivně přesuneme k morálce lidí s mentálním postižením, zbývá nám se ještě lehce dotknout jednoho tématu, které s morálním usuzováním souvisí, a to jsou hodnoty.

2.3 Hodnoty a morálka

Hodnoty jsou široký a složitý pojem, se kterým se operuje v etice, estetice, psychologii, sociologii i v běžném životě. Každý den člověk hodnotí věci, lidi, jevy kolem sebe, což znamená, že jim v očích svých dává nějakou hodnotu. Podle Psychologického slovníku je hodnota „vlastnost, kterou jedinec přisuzuje určitému objektu, situaci, události nebo činnosti ve spojitosti s uspokojováním svých potřeb nebo zájmů.“¹²⁸ Podobně definuje Rokeach, že hodnota znamená „trvalé přesvědčení, že určitý způsob chování nebo konečného stavu existence je osobně a sociálně vhodnější než jiný způsob chování nebo konečného stavu existence.“¹²⁹ Pokud si jedinec hodnotu zvnitřní, ať už vědomě či nevědomě se pro něj hodnota stává normou či kritériem pro další jednání, pro rozvoj a ospravedlňování svých postojů a pro morální posuzování sebe i ostatních.¹³⁰ Jak ve své disertační práci dokazuje Dvořáková, to, jaké člověk preferuje hodnoty, ovlivňuje do velké míry

¹²⁶ HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*, s. 120.

¹²⁷ Tamtéž, s. 124.

¹²⁸ HARTL, P., HARTLOVÁ, H. *Psychologický slovník*, s. 192.

¹²⁹ DVOŘÁKOVÁ, Jana. Morální usuzování: vliv hodnot, osobnostních charakteristik a morální identity na řešení a zdůvodnění morálních situací. Brno, 2007. Disertační práce. Masarykova univerzita, s. 39.

¹³⁰ Tamtéž, s. 39.

jeho morální usuzování a řešení morálních dilemat. Při zkoumání morálního usuzování osob s lehkým mentálním postižením je tedy důležité nejen zjišťovat obecnou morální úroveň související s mírou kognitivní vyspělosti, ale také hodnoty, které byly člověku vštípeny v rodině a podle kterých se v životě řídí.

Hodnoty lze podle M. Rokeache dělit na dva typy – hodnoty terminální a hodnoty instrumentální. Hodnoty terminální představují žádoucí konečný stav, ideál, kterého by chtěl člověk dosáhnout, hodnoty instrumentální prostředky, které mohou pomoci na cestě k tomuto stavu.¹³¹ Mezi hodnoty terminální můžeme řadit například pohodlný život, úspěch, společenské uznání, rodinné bezpečí, zralou lásku, štěstí, moudrost, světový mír či spásu duše, hodnotami instrumentálními jsou obvykle vlastnosti, např. ctižádostivost, poslušnost, poctivost, laskavost, odvaha, intelekt nebo veselost.¹³²

Dalším významným současným autorem, který se zabývá výzkumem hodnot, je Shalom H. Schwartz, který rozdělil 10 hodnotových typů uspořádaných do dvou dimenzí. Proti sobě stojí hodnoty, které podléhají konzervatismu, snaze zachovat tradici a ochránit stabilitu, a hodnoty kladoucí důraz na otevřenost a nezávislost. Druhá dimenze je pak vyjádřena hodnotami preferujícími vlastní úspěch, dominanci a moc na straně jedné, na straně druhé hodnoty orientované na pomoc druhým a rovnocennost.¹³³ V těchto dimenzích se pohybuje deset hodnotových typů jako například hédonismus (obsahující radost a smyslové uspokojení sebe sama), stimulace (vzrušení, novost a změna v životě) nebo universalismus (porozumění, ocenění, tolerance a ochrana druhých lidí a přírody), sebeřízení (nezávislé myšlení a jednání), konformita či bezpečí (jistota, harmonie a stabilita společnosti, vztahů i sebe sama).¹³⁴ Výzkum Jany Dvořákové na mladých dívkách a chlapcích i předchozí výzkumy provedené u nás ukázaly, že to, jaký je člověk hodnotový typ, ovlivňuje jeho morální usuzování a rozhodování (tím pádem i jednání), stejně tak, že některé typy se navzájem přitahují a pokud člověk spadá do jednoho, spadá i do druhého, a některé se naopak vylučují.¹³⁵ Je zřejmé, že u lidí s mentálním

¹³¹ DVOŘÁKOVÁ, J. *Morální usuzování: vliv hodnot, osobnostních charakteristik a morální identity na řešení a zdůvodnění morálních situací*, s. 39-40.

¹³² Tamtéž, s. 40.

¹³³ Tamtéž, s. 40.

¹³⁴ Tamtéž, s. 41.

¹³⁵ Tamtéž, s. 42.

postižením budou některé typy pravděpodobnější a budou se projevovat v mezích hloubky postižení.

Zajímavý pohled na hodnoty přinesli také manželé Eyrovi¹³⁶, kteří je rozdělili do dvou kategorií, hodnoty bytí a hodnoty dávání. Mezi hodnoty bytí řadí například poctivost, odvahu, mírumilovnost, samostatnost a výkonost, sebekázeň či věrnost, mezi hodnoty dávání oddanost a spolehlivost, lásku, nesobeckost, vlídnost, spravedlnost a odpuštění. I jimi se budeme inspirovat v našem výzkumu. Před tím se však přesuneme k dlouho očekávané odpovědi na otázku, co píše o morálním usuzování lidí s mentálním postižením současná literatura.

¹³⁶ EYRE, Linda, EYRE, Richard. *Jak naučit děti hodnotám*. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-275-1.

3. Morální vývoj osob s lehkým mentálním postižením

Morálním vývojem a morálním usuzováním lidí s mentálním postižením a jejich vztahem k hodnotám se česká literatura příliš nezabývá. Autorka dohledala pouze článek Josefa Slowíka *Člověk s mentálním postižením jako subjekt hodnocení* z roku 2003¹³⁷, který je však označen za stať a není podložen žádným konkrétním výzkumem. V zahraničí vyšlo studií zabývajících se morálkou lidí s mentální retardací více, jedná se zejména o výzkumy v 70. a 80. letech, které vycházejí především z Piagetových a Kohlbergových periodizací morálního vývoje. V roce 2010 byl v časopise *Developmental Review* publikována studie Langdona a kol.¹³⁸, který představil výsledky rešerše článků, kde se jako klíčová slova vyskytují výrazy „*mental retardation*“, „*intellectual*“, „*disability*“, „*moral*“ a další podobné pojmy. Těchto výzkumů a studií našli autoři 20, ani to není příliš vysoké číslo. Výsledky výzkumů nám však již leccos říkají o tom, jaké je morální usuzování osob s mentálním postižením a jakého stupně vývoje dosahují.

3.1 Výsledky zahraničních výzkumů

Většina výzkumů, které představil Langdon a kol. ve své studii, vychází z toho, že existuje úzká vazba mezi morálním a kognitivním vývojem a také to dokazuje. Otec této myšlenky Jean Piaget zkoumal vztah kognitivního a morálního vývoje na intaktních dětech a nabízela se otázka, zda u dětí s mentálním postižením bude hrát roli spíše jejich věk, nebo výše jejich IQ, tedy jejich věk mentální. A také, zda u nich vůbec k nějakému morálnímu vývoji dochází. Většina výzkumů ukazuje, že lidé s mentálním postižením neprocházejí stádií morálního vývoje tak rychle, jako jejich vrstevníci, a některých stádií ani nedosáhnou.¹³⁹ Záleží samozřejmě na hloubce postižení a tím pádem na mentálním věku. Děti a adolescenti se středně těžkým mentálním postižením (mentální věk kolem 6 let) dosahovali při testování (nejčastěji Piagetovy příběhy o dětském provinění nebo Kohlbergova morální dilemata) stejných výsledků jako mladší děti, které svým chronologickým věkem odpovídaly jejich věku mentálnímu. Stejně tak děti či adolescenti s lehkou mentální retardací (mentální věk 10 či 11 let) reagovali podobně jako intaktní děti

¹³⁷ SLOWÍK, Josef. *Člověk s mentálním postižením jako subjekt hodnocení*. Speciální pedagogika. 2003, 13(3), 181-191, ISSN: 1211-2720.

¹³⁸ LANGDON, Peter E., Isabel C. H. CLARE a Glynis H. MURPHY. Developing and understanding of the literature relating to the moral development of people with intellectual disabilities. *Developmental Review* [online]. 2010, 30(3), 273-293 [cit. 2019-12-12].

¹³⁹ Tamtéž, s. 273.

s odpovídajícím chronologickým věkem.¹⁴⁰ Úroveň kognice tedy přímo podmiňuje úroveň morálního usuzování, většina lidí s mentálním postižením dosáhne pouze heteronomní morálky podle Piageta, v Kohlbergových stádiích zůstávají nejčastěji v 1. nebo 2. stádiu.

Kromě kognitivního vývoje je však třeba brát v potaz i vývoj sociální. V roce 1980 vyšly výsledky výzkumu Joan E. Perry a Dennise Krebse s názvem *Role taking, moral development and mental retardation*¹⁴¹, v němž se snažili zjistit, zda existuje korelace mezi mentální retardací, morálním rozvojem a teorií přijímání sociální perspektivy Roberta Selmana. Ta říká, že kromě kognitivního vývoje a vlastně v závislosti na něm, dochází také k vývoji sociální perspektivy. Od egocentrického, nediferencovaného pohledu (stádium 0) v prvních letech života přechází dítě k perspektivě diferencované, kdy již chápe, že druhý člověk může mít jiný pohled na skutečnost než on. Ve druhém stádiu se člověk dostává dále a je již schopen nahlédnout sebe sama z perspektivy druhé osoby, ve třetím se přechází k perspektivě třetí osoby a člověk na čtvrté úrovni je již schopen vnímat perspektivy jednotlivých osob jako spleť celospolečenský systém.¹⁴² Studie z roku 1980 ukazuje, že osoby s mentálním postižením se obvykle nacházejí ve stádiu 0 nebo 1, zatímco jejich vrstevníci ve stádiu 2. a vyšším. Většina z těch, kteří zůstávají v egocentrickém stádiu, dosahují pouze prvního stupně morálního vývoje podle Kohlbergovy periodizace, ti, kteří jsou na 1. stupni v přijímání sociální perspektivy se obvykle nacházejí ve stavu tranzice do 2. stádia morálního vývoje nebo jej již dosáhli.¹⁴³ Těžko tedy může člověk se středně těžkým mentálním postižením usuzovat na vyšším morálním stupni, když nedokáže vykročit ze své vlastní egocentrické perspektivy, a těžko může člověk s lehkou mentální retardací vykročit z heteronomní morálky, když na své interakce nedokáže nahlédnout z pohledu nezávislé osoby.

Článek Perry a Krebse se dotýká ještě jedné důležité otázky a to je vztah struktury a obsahu morálního usuzování. Struktura je podmíněna kognitivním vývojem

¹⁴⁰ LANGDON, Peter E., Isabel C. H. CLARE a Glynis H. MURPHY. Developing and understanding of the literature relating to the moral development of people with intellectual disabilities, s. 273.

¹⁴¹ PERRY, Joan E. a Dennis KREBS. Role-Taking, Moral Development and Mental Retardation. *The Journal of Genetic Psychology* [online]. 1980, 136(1), 95-108 [cit. 2019-12-12].

¹⁴² HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*, s. 96-97.

¹⁴³ PERRY, Joan E. a Dennis KREBS. Role-Taking, Moral Development and Mental Retardation, s. 101.

a nemůže být ovlivněna sociálním učením, zatímco morální obsahy ano.¹⁴⁴ Morální obsahy utvářejí lidé s mentálním postižením především na základě různých pouček od rodičů jako například, že lhát je špatné, že zloději půjdou do vězení, nebo že slabší je třeba chránit. Některé poučky si děti s mentálním postižením zapamatují a stávají se pak pro ně absolutními, jiné jsou pro ně natolik složité, že si je neosvojí. Jejich morální obsahy jsou vysoce konkrétní, místo abstraktního vysvětlení pojmu opakují naučenou poučku nebo dají příklad.¹⁴⁵

V předchozím odstavci jsme sice napsali, že morální struktury jsou dány kognitivním vývojem, některé výzkumy však ukazují, že jistá sociální prostředí mohou mít významný vliv jak na kognitivní a morální vývoj. V případě osob s mentální retardací jsou to především ústavy, které nedávají dětem a adolescentům dostatečné množství podnětů a morální vývoj zbrzdí a zpomalují.¹⁴⁶ Již výzkum Abela z roku 1941¹⁴⁷ ukázal, že dívky s mentálním postižením žijící v ústavech, dosahují nižších úrovní morálního vývoje než dívky žijící v rodině. Více se u nich vyskytuje sklon k imanentní spravedlnosti a vyžadování potrestání viníka. Jak Abel poznává, jednolitá atmosféra velké instituce je prostoupená morálním realismem, a tak není překvapením, že ten, kdo je vystaven takovéto ulpívavé zkušenosti, jí bude ovlivněn.¹⁴⁸

Zajímavým zjištěním, které ve svých člancích představují M. Sternlicht i P. Langdon, pochází z výzkumu Ozbeka a Forehanda z roku 1973. Podle jejich výzkumu existuje negativní závislost mezi socioekonomickým statusem rodičů a vyspělostí morálního usuzování dětí s mentální retardací.¹⁴⁹ Rodiče s vyšším socioekonomickým statusem se ke svým dětem s mentálním postižením chovají jinak než k dětem bez postižení, jednají s nimi spíše adekvátně jejich mentálnímu než chronologickému věku. Dělají je tak více závislými a nesamostatnými, a tím ovlivňují jejich morální vyspělost, či spíše nevyspělost. Oproti tomu rodiče

¹⁴⁴ PERRY, Joan E. a Dennis KREBS. Role-Taking, Moral Development and Mental Retardation, s. 104.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 104.

¹⁴⁶ STERNLICHT, Manny. The Development of Cognitive Judgement in the Mentally Retarded: A Selective Review of Piagetian -Inspired Research. *The Journal of Genetic Psychology* [online]. 1981, 139(1), 55-68 [cit. 2019-12-12], s. 63.

¹⁴⁷ STERNLICHT, Manny. The Development of Cognitive Judgement in the Mentally Retarded: A Selective Review of Piagetian -Inspired Research, s. 63.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 64.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 63.

s nižším socioekonomickým statusem ve výchově nedělají rozdíl mezi dětmi s postižením a bez postižení, což vede k větší vyspělosti těchto dětí.

Dalším tématem, které bylo zkoumáno ve vztahu k morálnímu usuzování osob s mentálním postižením, bylo ilegální chování lidí s mentálním postižením. V anglicky psané odborné literatuře se tímto zabýval především P. E. Langdon a jeho spolupracovníci, v této práci jsme čerpali z jeho novějšího článku z roku 2016, který napsal spolu s Emily McDermott,¹⁵⁰ ve francouzštině vyšel v roce 2019 článek kolektivu autorů v čele s L. Oubrahimem¹⁵¹. Angličtí autoři dochází ve svém výzkumu ke zjištění, že lidé s mentálním postižením, kteří mají za sebou kriminální historii spojenou s agresivním chováním, se nacházejí na vyšším stádiu morálního vývoje, než ti, kteří se žádného ilegálního chování nedopouštějí.¹⁵² Ti, kteří se nacházejí na prvním stupni morálního vývoje podle Kohlbergovy periodizace, jsou ve svém jednání i v morálním usuzování motivováni potřebou vyhnout se trestu, tím pádem mají větší zábrany dělat něco, o čem ví, že se to nesmí a bude potrestáno. Avšak usuzování na druhém, ale stále vývojově nedospělém, stádiu, je spojeno se směnami, výzvami a instrumentálním chápáním vztahů. Stále zde přetrvává egoismus, v němž jsou prioritou jedincovy vlastní potřeby a zájmy, a tak roste sklon k ilegálnímu chování.¹⁵³ Výzkum dále ukázal, že děti a adolescenti, kteří jsou spíše reflektivního založení, mají sklon k vyspělejšímu morálnímu jednání, než ti, kteří jsou impulzivní.¹⁵⁴ Právě impulzivita je jednou z typických vlastností osob, jež mají tendenci k agresivnímu jednání a přestupování pravidel, či dokonce zákony. Nelze tedy z výzkumu vyvozovat, že by měli kriminálníci z řad osob s mentálním postižením lepší morální usuzování než ti, kteří se žádného přestupku nedopustili. Pouze se mezi respondenty z daného vzorku strukturně nacházeli na vyšší úrovni. To potvrzuje i článek francouzských autorů, který ukazuje, že osoby s mentálním postižením, které se neprojevují agresivně, mají dobré porozumění pro míru závažnosti různých přečinů a zločinů, zatímco osoby, které

¹⁵⁰ LANGDON, Peter E. a Emily MCDERMOTT. The moral reasoning abilities of men and women with intellectual disabilities who have a history of criminal offending behaviour. *Legal and Criminological Psychology* [online]. 2016, 21(1), 25-40 [cit. 2019-12-12].

¹⁵¹ OUBRAHIM, L., N. COMBALBERT a V. SALVANO-PARDIEU. Développement du jugement moral et comportements agressifs chez les enfants et les adolescents avec une déficience intellectuelle. *Neuropsychiatrie de l'Enfance et de l'Adolescence* [online]. 2019, 67(1), 34-42 [cit. 2019-12-12].

¹⁵² LANGDON, Peter E. a Emily MCDERMOTT. The moral reasoning abilities of men and women with intellectual disabilities who have a history of criminal offending behaviour, s. 26.

¹⁵³ Tamtéž, s. 26.

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 27.

někdy jednaly agresivně, měli problém závažnost činů posoudit a představit si sebe na místě oběti.¹⁵⁵ Výzkum rovněž ukázal, že lidé s mentálním postižením ve svých morálních úsudcích berou v potaz jak záměr, tak důsledky činů, ale dávají přednost důsledkům.

To byly ve stručnosti závěry zahraničních výzkumů zabývajících se problematikou morálního vývoje a morálního usuzování osob s mentálním postižením, nyní se zastavíme ještě u toho, čím se zabývá v této oblasti česká literatura.

3.2 Člověk s mentálním postižením a hodnoty

Jak jsme již zmínili v úvodu této kapitoly, z české literatury se zabývá morálkou lidí s mentálním postižením článek Josefa Slowíka z roku 2003. Zatímco zahraniční články se zaměřují především na výzkum vztahu kognitivního a morálního vývoje, tedy především morálními strukturami, článek J. Slowíka se věnuje spíše morálním obsahům – hodnotám. Autor nenapsal článek na základě žádné výzkumné sondy, ale především na základě svých zkušeností s oblastí života osob s mentálním postižením a také literatury.

J. Slowík poukazuje na to, že lidé s mentálním postižením jsou schopni hodnotových soudů stejně jako lidé bez postižení, avšak jejich hodnotový žebříček je odlišný. Zatímco pro lidi bez postižení je život bez handicapu vysokou hodnotou, lidé s mentálním postižením žijí život s handicapem a tudíž nemohou přijmout hodnotový žebříček majoritní společnosti, který se může zdát s ohledem na ně v jistém smyslu povrchní.¹⁵⁶ Lidé s mentálním postižením mívají hodnoty majoritní společnosti často přizpůsobeny svému handicapu. Například hodnota svobody a nezávislosti, tak důležitá pro člověka v dnešní společnosti, se pro osobu s mentálním postižením vždy pohybuje v mantinelech jejího postižení. Někteří mohou dosáhnout poměrně velké nezávislosti, pro jiného však tato hodnota může znamenat pouze to, že s ním druzí jednají jako s rovnocenným člověkem, i přestože je odkázán na jejich pomoc a péči.¹⁵⁷

Hodnotové soudy osob s mentálním postižením se odehrávají ve světě, kterému nejsou schopni zcela porozumět, proto je pro ně jejich utváření náročnější než pro

¹⁵⁵ OUBRAHIM, L., N. COMBALBERT a V. SALVANO-PARDIEU. Développement du jugement moral et comportements agressifs chez les enfants et les adolescents avec une déficience intellectuelle, s. 39-41.

¹⁵⁶ SLOWÍK, Josef. Člověk s mentálním postižením jako subjekt hodnocení, s. 184 a 187.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 183-184.

lidi bez postižení. Hodnoty jim lze snadno vsugerovat, dělo se tak dříve především v ústavech.¹⁵⁸ Mají problém udělat si jasno v tom, co je dobré a co spravedlivé, a tak je pro ně často správné zkrátka to, co dělá člověk, kterého mají rádi.¹⁵⁹ Činí jim obtíže oddělit hodnotu od jejího nositele, nedokáží abstrahovat, a tak je jejich přemýšlení o hodnotách často velmi konkrétní.¹⁶⁰

Zvlášt' osoby s těžším postižením se ve svém životě zaměřují především okamžité na uspokojování potřeb, a tak je pro ně dobré především to, co je příjemné.¹⁶¹ Vzhledem k intelektovému deficitu, a tím pádem i silnější citové složce osobnosti, převládá v jejich hodnotových a morálních soudech ve velké míře emocionalita nad racionalitou. Hodnocení má pro ně vyšší význam než racionální úsudek.¹⁶² Kromě kognitivního omezení ovlivňuje hodnotové soudy osob s mentálním postižením i horší aktivní slovní zásoba. Je pravděpodobné, že niter-ný hodnotový svět člověka s mentálním postižením je pestřejší, než jak se může zdát na první pohled. Mnoho věcí totiž nedokáže slovně vyjádřit, neumí správně používat abstraktní pojmy, často například směšuje výrazy jako krásné a dobré.¹⁶³

Jak je vidět, zatímco zahraniční články se soustředí především na výzkum úrovně morální vyspělosti lidí s mentálním postižením, Josef Slowík se snaží představit zvláštnosti světa hodnot osob s mentálním postižením, avšak nikoli na základě konkrétního výzkumu. Tím zde vzniká jistá mezera, kterou se pokusí náš výzkum zaplnit. Jeho cílem bude nejen zjistit, na jakém stupni morálního vývoje se vybrané osoby s mentálním postižením nacházejí, ale také hlouběji proniknout do jejich uvažování o konkrétních hodnotách, do jejich posuzování dobrého a zlého, lépe pochopit jejich morálku v celé její jedinečnosti. O cílech a metodologii našeho výzkumu však podrobněji v další kapitole.

Tímto se uzavírá teoretická část práce, vycházející z dostupné literatury. Dala nám jistou představu o morálním usuzování osob s mentálním postižením, avšak vytvořila základ také pro spoustu otázek, na něž se nám snad podaří nalézt uspokojivé odpovědi.

¹⁵⁸ SLOWÍK, Josef. Člověk s mentálním postižením jako subjekt hodnocení, s. 186.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 186.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 182.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 182.

¹⁶² Tamtéž, s. 186-187.

¹⁶³ Tamtéž, s. 188.

4. Morální usuzování osob s lehkým mentálním postižením – výzkumné šetření

V následující kapitole se přesuneme z teoretické roviny do praktické. Jejím jádrem bude představení šesti případových studií morálního usuzování osob s lehkým mentálním postižením. Ještě předtím je však třeba pojednat o tom, co sepsání případových studií předcházelo, tedy jakým způsobem bylo výzkumné šetření vedeno.

4. 1 Metodologie výzkumu

V této podkapitole se zaměříme na výzkum z metodologické stránky, objasníme si jeho smysl a cíl, přesně vymezíme výzkumný problém a výzkumnou otázku, stručně popíšeme výzkumný design, způsob výběru výzkumného vzorku, metodu sběru dat a metodu analýzy dat. Na závěr se zastavíme u toho, jak bylo dosaženo kritérií kvality výzkumu a nakolik byla zohledněna jeho etická stránka.

4.1.1 Smysl a cíl výzkumu

Pokud se v odborné literatuře píše o dospělých lidech s mentálním postižením, obvykle se skončí u jejich pracovního zařazení, bydlení a partnerského života. Praktické otázky, které je třeba zkoumat a řešit. Jejich morálka, vnímání hodnot a postoj k nim, rozumění abstraktnějším pojmům už je něco navíc. Nejspíš i z toho důvodu vznikla na toto téma v našem prostředí pouze jedna stať. Smyslem našeho výzkumu je především tuto problematiku otevřít, nahlédnout o něco více do světa osob s mentálním postižením, do jejich uvažování i do jejich prožívání. *Cílem výzkumu je zjistit, jaké je morální usuzování dospělých lidí s lehkým mentálním postižením, jak rozumí abstraktnějším pojmům z oblasti morálky, podle čeho se rozhodují a jaké hodnoty jsou pro ně důležité.*

Aby bylo naše porozumění dané problematice co nejhlubší a nezůstali jsme pouze na povrchu, byl zvolen kvalitativní výzkumný přístup. V něm jde podle Švaříčka a Šedové především o to „do hloubky a kontextuálně zakotveně prozkoumat určitý široce definovaný jev a přinést o něm maximální množství informací.“¹⁶⁴ Výzkumný projekt není závislý na žádném jiném výzkumu a jeho logika je induktivní, postupuje se od nasbíraných dat k vyhledávání jistých zákonitostí a

¹⁶⁴ ŠVAŘÍČEK, Roman a Klára ŠEĐOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Vydání druhé. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0644-6, s. 24.

pravidelností. Výsledky vzniklé v kvalitativním výzkumu nelze zobecňovat na celou populaci, platí pouze pro daný výzkumný vzorek.¹⁶⁵

Cílem této práce tedy není zobecňovat zjištění o morálním usuzování na celou populaci osob s mentálním postižením, ale spíše ukázat na konkrétních lidech, jaká může morálka osob s mentálním postižením být a jaké další faktory kromě inteligence v ní hrají roli.

4.1.2 Výzkumný problém a výzkumná otázka

Výzkumným problémem našeho šetření je tedy *morální usuzování osob s lehkým mentálním postižením*. Touto problematikou se zabývaly zahraniční výzkumy představené ve třetí kapitole práce. Tyto výzkumy používaly kvantitativní přístup, jejich nejčastější metodou bylo testování na bázi Piagetových nebo Kohlbergových modelových příběhů a srovnávání výsledků osob se stejným chronologickým nebo mentálním věkem. Většina výzkumů se zabývala osobami s lehkým a středně těžkým mentálním postižením. Výzkumné pole naší práce se zúží pouze na osoby s lehkým mentálním postižením a to z důvodu volby kvalitativního přístupu. Jeho stěžejní metodou je hloubkový rozhovor, jehož realizace by s lidmi se středně těžkým mentálním postižením byla velmi náročná vzhledem k jejich chudšímu slovníku a jednoduchému vyjadřování. Kvalitativní přístup nám však umožňuje výzkumné pole rozšířit zase jiným směrem. Zatímco kvantitativní výzkumy zjišťovaly především úroveň morálního vývoje, v naší práci jsme nahlédli na morální usuzování komplexněji, zkoumali jsme také porozumění morálním obsahům, vnímání důležitosti různých hodnot a osobní zainteresovanost respondentů.

Na základě takto vymezeného výzkumného pole byla položena hlavní výzkumná otázka: *Jakým způsobem uvažují dospělí lidé s lehkým mentálním postižením o hodnotách a otázkách souvisejících s morálkou?* Ta byla dále rozvinuta dalšími vedlejšími výzkumnými otázkami, které ji více konkretizují.

1) Jaké hodnoty jsou pro osoby s mentálním postižením nejdůležitější a jaké vlastnosti a chování považují za správné?

¹⁶⁵ ŠVARÍČEK, R. ŠEDOŤ, K. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*, s. 24.

Tato vedlejší výzkumná otázka se pokusila nahlédnout do niterného světa člověka s mentálním postižením a zjistit, co on sám považuje za důležité a správné, co v jeho životě hraje největší roli.

2) Jak rozumí respondenti některým pojmům z oblasti morálky, morálním vlastnostem, abstraktnějším pojmům apod.?

Smyslem této otázky bylo reflektovat, jaké je pojmové vybavení respondentů v oblasti morálky, jak vybraným výrazům rozumí, jaké představy pod nimi mají a jestli je vztahují k sobě.

3) Jak a podle čeho respondenti morální situace posuzují? Jak je sami řeší, z čeho při tom vycházejí?

Tato otázka se snažila zjistit, jaké je morální usuzování osob s mentálním postižením, jakým způsobem přemýšlejí nad modelovými situacemi, jak hodnotí jednání postav a zda se s nimi ztotožňují. Dále se zaměřuje na sebereflexi respondentů ve vztahu k jejich poznávání dobrého a zlého a rozhodování v reálném životě.

4) Jakým způsobem respondenti o oblasti morálky mluví, v čem je jejich vyjadřování a morální usuzování specifické a na jakém vývojovém stupni se pravděpodobně nachází?

Cílem této otázky bylo shrnout specifika morálky daného člověka, s reflexí jeho vyjadřování a celkového přemýšlení, a také odhadnout, na jakém vývojovém stupni se dle Piagetovy a Kohlbergovy kategorizace nachází.

4.1.3 Výzkumný design

„Design výzkumu znamená rámcové uspořádání nebo plán výzkumu.“¹⁶⁶ Určuje, jakým způsobem bude na výzkumný problém nahlíženo, jak se k němu bude přistupovat, jaké metody sběru dat budou zvoleny a jakým způsobem se následně budou data zpracovávat.

Naše výzkumná sonda čerpá inspiraci z designu případové studie a kombinuje ji s prvky fenomenologického výzkumu. Případová studie se používá v situaci, kdy se snažíme porozumět složitějším sociálním jevům prostřednictvím detailního

¹⁶⁶ ŠVARÍČEK, R. ŠEDOŤ, K. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*, s. 83.

zkoumání jednoho nebo více případů.¹⁶⁷ Využívá kombinaci různých metod, především pak hloubkového rozhovoru nebo pozorování případu v jeho přirozeném prostředí. V naší práci jsme použili design případové studie především v prezentaci výsledků. Každý respondent se autorce jevil svým uvažováním o morálce a hodnotách tak svébytný, že by bylo komplikované a zároveň ochuzující představovat morální usuzování všech respondentů dohromady. Proto bude každý představen zvlášť a hledání obecných rysů a pravidelností se stane předmětem diskuse.

Dalším pilířem smíšeného výzkumného designu této práce bylo fenomenologické zkoumání. V něm se výzkumník snaží vstoupit do vnitřního světa zkoumaného jedince, aby zjistil, jak daným pojmům (fenoménům) rozumí a jaký význam jim přiřkládá.¹⁶⁸ Hlavní metodou je hloubkový rozhovor a cílem je sdělní respondenta analyzovat a interpretovat. V naší práci jsme použili postupů fenomenologického zkoumání zvláště při zjišťování, co různé hodnoty a pojmy z oblasti morálky pro respondenta znamenají, jak je vnímá a zda jsou pro něj důležité.

Vzhledem k tomu, že obsahem výzkumných otázek bylo kromě důležitosti hodnot a rozumění významům pojmů i vlastní uvažování, posuzování a hodnocení situací, bylo třeba nezůstat pouze u fenomenologického zkoumání, ale využít i jiné postupy a metody, jako například předkládání modelových příběhů. V nich jsme se nesoustředili pouze na to, jak daným pojmům či situacím respondent rozumí, ale podle čeho je posuzuje a jakým způsobem nad nimi přemýšlí.

Autorka práce doufá, že jí takto zvolený smíšený výzkumný design pomohl podat co nejkomplexnější obraz o morálce osob s lehkým mentálním postižením.

4.1.4 Výběr výzkumného vzorku

Výběr respondentů probíhal na základě osobní známosti s respondenty. Autorka, jakožto pracovnice volnočasového centra poskytujícího kulturní aktivity osobám s mentálním postižením, oslovila několik klientů, jejichž projevovaná úroveň adaptivního chování odpovídala lehkému pásmu mentálního postižení. Téměř všichni respondenti jsou samostatní v sebeobsluze a cestování po Praze (kromě jedné respondentky, která má kombinované mentální, smyslové a tělesné postižení), téměř všichni pracují (kromě nejmladší respondentky, která se vyučuje

¹⁶⁷ ŠVARÍČEK, R. ŠEĐOVÁ, K. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*, s. 96-97.

¹⁶⁸ HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7367-040-2, s. 128.

v učňovském oboru), téměř všichni mluví srozumitelně a mají relativně dobrou slovní zásobu (kromě respondentky s výraznou vadou řeči, která ji však vyvažuje svou velkou praktičností), všichni respondenti jsou komunikativní, mají znalosti a povědomí o veřejném dění. Zařazení respondentů do kategorie osob s lehkým mentálním postižením tedy nevycházelo z hodnot inteligenčního kvocientu stanoveného psychologickým vyšetřením, ale bylo určeno zaprvé na základě povahy využívaných služeb, dle jejichž nastavení je možné respondenty řadit do kategorie osob s mentálním postižením, zadruhé vzhledem k dlouhodobě prokazované úrovni adaptivních dovedností, která odpovídá pásmu lehkého mentálního postižení. Klasifikace pásma lehkého mentálního postižení na základě adaptivních dovedností odpovídá i aktuální definici mentální retardace podle AIDD¹⁶⁹.

Prvním kritériem tohoto záměrného výběru byl tedy lehký stupeň mentálního postižení. Dalším byla genderová vyváženost a věková různorodost (3 ženy a 3 muži ve věku od 23 do 47 let). Dále se autorka při výběru opírala o znalost respondentů a jejich životních příběhů, cílem bylo vybrat vzorek pestrý zvláště z hlediska osobnostních charakteristik, zájmů, způsobu života a životních zkušeností. Roli ve výběru hrála i ochota respondentů a možnost společného setkání.

Pro přehlednost uvádíme tabulku respondentů.

jméno	věk	pracovní uplatnění	bydlení
Bela	47	chráněné výrobní družstvo	u rodičů
Leontýna	23	učební obor	u rodičů
Martina	34	chráněné pracoviště	vlastní byt vedle rodičů
Daniel	45	volný trh práce	vlastní byt
František	37	chráněné pracoviště	s matkou
Šimon	39	chráněné pracoviště	chráněné bydlení

¹⁶⁹ viz definice v kapitole 1.1

4.1.5 Popis metody sběru dat

Stěžejní metodou sběru dat byl hloubkový rozhovor a posléze posuzování modelových mikropříběhů a jednoho morálního dilematu. Hloubkový rozhovor je nestandardizované dotazování, které zachycuje odpovědi respondenta v jejich přirozené podobě.¹⁷⁰ V případě našeho výzkumu byl použit rozhovor polostrukturovaný, tedy s předem připravenými otevřenými otázkami a tématy, jejichž pořadí a způsob položení se však mohly v jednotlivých rozhovorech od sebe lišit, mohly být parafrázovány a dále vysvětlovány tak, aby jim respondent skutečně porozuměl. Na základě zkušenosti z prvního rozhovoru bylo několik otázek vyřazeno či pozměněno.

Otázky byly rozřazeny do tří oblastí – začalo se od hodnot, které považuje respondent ve svém životě za důležité, pokračovalo se přes popis dobrých vlastností a správného chování a rozumění některým konkrétním pojmům. Poslední oblastí byly abstraktnější pojmy jako dobro, zlo, pravda, lež a také hledání původu a opor morálky respondentů (otázky viz Příloha č. 2). Počáteční otázka se zaměřovala na aktuální pozitivní zážitky klientů a měla za cíl přejít od konkrétních zkušeností k obecněji formulovaným hodnotám. Výřečnější respondenti využili prostoru a rozpovíдали se o svém životě, zvláště u Šimona a Bely se rozhovor chvíli podobal spíše neformálnímu povídání. Jiní respondenti potřebovali občas více stimulovat, a proto jim byly nabízeny různé oblasti hodnot (viz Schwartz kapitola 2.3) s otázkou, jak moc jsou pro ně tyto věci v životě důležité.

Po rozebírání abstraktnějších pojmů vystřídal rozhovor posuzování mikropříběhů a morálních dilemat. Autorka vycházela z Piagetových příběhů o dětské neobratnosti, krádeži, lži a také mikropříběhů zaměřených na podstatu lži a posuzování trestu. Příběhy uvedené v knize Pavla Vacka¹⁷¹ převedla autorka do reality dospělých osob s mentálním postižením a zasadila je do prostředí chráněného bydlení, domova, volnočasového zájmového centra, podstatu příběhů se však snažila zachovat. (Pro jasnější představu, na jaké situace respondenti reagovali, jsou upravené mikropříběhy zařazeny na konec této kapitoly.) Cílem bylo, aby se respondenti s danými osobami více sžili a odpovídali autenticky. Ve většině případů se jednalo o dvojici příběhů, v nichž proti sobě stál úmysl aktéra a následky jeho

¹⁷⁰ ŠVARÍČEK, R. ŠEĐOVÁ, K. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*, s. 159-160.

¹⁷¹ VACEK, P. *Rozvoj morálního vědomí žáků*, s. 20-23

činu, poté se několik příběhů týkalo otázky trestu (výše a způsob trestu, trest pro všechny při kolektivní zodpovědnosti a imanentní spravedlnost jako neviditelná trestající síla v podobně nešťastné události) a dvě modelové situace podstaty lži. Vrcholem této části výzkumu pak bylo Heinzovo dilema, jehož autorem je Lawrence Kohlberg a které bylo rozebíráno v kapitole 2.2.2. Reálie tohoto příběhu zůstaly stejné, avšak byl převyprávěn do srozumitelnějšího a jednoduššího jazyka. Na některé příběhy reagovali respondenti okamžitou a jasnou odpovědí, v některých případech byla potřeba jim příběh znovu převyprávět, aby jej zcela pochopili, položit jim doplňující otázku, aby vysvětlili své rozhodnutí, konfrontovat je s jejich odpovědí, aby se zamysleli nad všemi okolnostmi příběhu, které předtím nebrali v potaz. U některých se odpověď měnila, jak nad příběhem uvažovali. To se nejčastěji dělo u Heinzova dilematu, o němž se strhla s některými respondenty i mnohaminutová diskuse.

Na konci rozhovoru byl po vzoru Hendla, který doporučuje věnovat zvýšenou pozornost závěru rozhovoru¹⁷², dán respondentům prostor, aby případně doplnili k tématu něco, čeho jsme se v rozhovoru nedotkli. Někteří toho využili k jakémusi poselství na závěr. Respondent František se rozpovídal ještě při odchodu, a tak byl s jeho svolením ještě na pár minut zapnut diktafon.

Rozhovory probíhaly ve volnočasovém centru pro osoby s mentálním postižením během ledna a začátkem února 2020, vždy v soukromí v oddělené místnosti, a byly nahrávány na diktafon. Průměrná délka rozhovoru činila zhruba 60 minut, nejkratší dva rozhovory trvaly tři čtvrtě hodiny, nejdelší pak téměř hodinu a půl. Jelikož se zná autorka s respondenty již několik let (s některými i více než 6) a má s nimi přátelský vztah (většina ji považuje za svou kamarádku a občas s ní řeší různé osobní problémy), probíhal rozhovor v důvěrné a otevřené atmosféře. Díky znalosti respondentů také autorka věděla, jakým způsobem s nimi hovořit, přes jaká témata je stimulovat k odpovědi, pokud si nevěděli rady s některým abstraktním pojmem. Třebaže několikrát bylo na dvou respondentkách znát, že je pro ně některá otázka emočně náročná, žádný rozhovor nemusel být zcela přerušen. Všichni respondenti odpovídali ochotně a z jejich odpovědí bylo cítit, že je povídání o dané problematice baví. Rovněž skutečnost, že někdo naslouchá jejich vyprávění a úvahám, se pro ně zdála být důležitá.

¹⁷² HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*, s. 168.

Upravené mikropříběhy Jeana Piageta + Heinzovo dilema

Neobratnost

1A Jáchym v „centru“ na zábavném odpoledni tančil a velmi si to užíval. Kolem procházela asistentka s tácem s 15 sklenicemi. Jáchym byl zabraný do tance, nedával pozor, strčil do asistentky a sklenice se rozbily.

1B Petr dostal před kroužkem chuť na brambůrky. Šel do kuchyňky a bez dovození si vzal zavřený pytlík připravený na zábavné odpoledne. Když se snažil roztrhnout pytlík, vrazil do sklenice, které spadla a rozbila se.

2A Eva se nudila a hrála si s mobilem svého kluka. Moc to ale s chytrými telefony neuměla a omylem mu vymazala z galerie všechny fotky.

2B Jana si hrála s mobilem svého přítele. Chtěla mu udělat radost a dát mu tam jejich společnou fotku jako tapetu. Jenže to s chytrými telefony neuměla a omylem mu vymazala všechny fotky.

Krádež

3A Jirka bydlel v chráněném bydlení na pokoji se spolubydlicím a ten choval v kleci ptáka, který vypadal velmi smutně. Jirka byl přesvědčen, že v té kleci trpí. Snažil se přesvědčit spolubydlicího, aby to ho vypustil, ale ten odmítal. Jednou, když byl Jirka na pokoji sám a pozoroval smutného ptáka, nemohl to už vydržet, otevřel klec a pustil ho.

3B Jan byl na návštěvě u svého kamaráda, který choval malou bílou myšku. Janovi se velmi líbila, vždycky si nějaké zvíře přál. Když byl na odchodu a kamarád ho šel vyprovodit, schválně se opozdil a myš nepozorovaně vzal.

4A Ema měla chuť na sladké, ale došla jí čokoláda. Věděla, že její spolubydlicí má pod postelí schovanou bonboniéru a když spolubydlicí odešla na záchod, Eva bonboniéru vyndala a rychle si jeden bonbon vzala.

4B Jiřina potkala kousek od chráněného bydlení, kde žila, bezdomovce, který ji prosil, jestli nemá něco k jídlu. Jiřina nic neměla, ale rychle běžela domů, ukradla z lednice bagetu, která patřila asistentce, a bezdomovci ji dala.

Lež

5A Štěpán šel po ulici a zastavila ho paní s kočárkem, která chtěla vědět, kde je Dlouhá třída. Štěpán si nebyl úplně jistý, ale myslel, že je to ta vpravo, tak ji paní ukázal. Ale nebyla to pravda a paní s kočárkem zabloudila.

5B Franta potkal na ulici bohatého, trochu nafoukaného pána, který nevěděl, kde je Ostrčilovo náměstí. Franta si z něj chtěl vystřelit, zalhal mu a poslal ho na opačnou stranu.

6A Andrea stála ve frontě na poště s pánem, co vypadal trochu jako Zdeněk Svěrák. Když odcházela, mile se na ni usmál. Doma pak vyprávěla, že mluvila se Zdeňkem Svěrákem.

6B Vilma ještě bydlela u rodičů a pracovala v chráněné dílně. Když přišla domů, byla trochu unavená a šla si lehnout. Když přišla domů z práce maminka, volala na ni, aby jí pomohla s přípravou večeře. Vilma ale prohlásila, že jí je špatně a má teplotu a zůstala ležet. Přitom to nebyla pravda.

Tresty

Výše trestu

7) Standa chodil do kroužku modelářů, kde stavěli různé modely aut, letadel... Jednou kamarádovi jeden model nechtěně rozbil. Jak by měl být potrestaný? A) Dát mu svůj. B) Přispět mu na koupi materiálu na nový model. C) Mít zákaz chodit několik týdnů do kroužku. Jak by měl být potrestaný, kdyby ho rozbil schválně?

Kolektivní vina a trest

8) Na chráněném bydlení bylo zakázáno kouřit. Jeden klient přinesl cigarety a nabízel svým dvěma spolubydlícím. Druhý souhlasil a vyndal odněkud zapalovač. Třetí řekl, že on kouřit nebude. Když se vrátila asistentka, poznala, že v bytě někdo kouřil. Když se nikdo nepřiznal, potrestala všechny tři. Bylo to spravedlivé? Měl ten třetí klient své kamarády prásknout?

Imanentní spravedlnost

9) Tři kamarádi šli na výlet. Měli hlad a tak si natrhali jablka ze stromu, co rostl za plotem. Uviděl je majitel a oni rychle utekli. Běželi přes lávku přes potok a ta

pod nimi praskla. Byl to trest za ta kradená jablka? Praskla by pod nimi, i kdyby ta jablka nekradli?

Relativnost lži

10A Představ si, že mě požádáš, aby ti řekla, kolik je hodin. Kouknu se na hodinky a řeknu, že 15:30. Nevím, že se mi hodinky zastavili a už je ve skutečnosti 16. Dopustila jsem se lži?

10B Jiný příklad. Zeptáš se mě, kolik je, a já ti chci zalhat. Kouknu se na hodinky a myslím si, že je 15:30, ale chci ti zalhat a tak řeknu, že už je 16. Jenže nevím, že se mi ty hodinky zastavily a ve skutečnosti je opravdu 16. Lhala jsem v tomhle případě?

Heinzovo dilema

V jedné daleké zemi umírala žena, která onemocněla zvláštním druhem rakoviny. Shodou okolností v tomtéž městě objevil lékárník lék, který by mohl ženu zachránit. Výroba byla drahá, ale lékárník si účtoval za lék 10x víc, než kolik jej stála výroba. Náklady na lék byly 200 dolarů a on požadoval 2000 dolarů.

Heinz, manžel nemocné ženy, si půjčil peníze, kde se dalo, usiloval i o podporu úřadů, ale podařilo se mu shromáždit jen polovinu ceny. Vyprávěl lékárníkovi, že jeho žena umírá a prosil ho, jestli by mu lék neprodal za polovinu, že mu zbytek doplatí, ale lékárník odmítl, protože chtěl na léku vydělat peníze. Heinz tedy vyčerpал všechny legální prostředky, jak lék získat a zbývá jediná možnost. Lék ukrást. Měl by ho ukrást, nebo neměl? A proč?

4.1.6 Popis metody analýzy dat

Nahráný rozhovor byl přepsán technikou selektivního protokolu,¹⁷³ autorka se soustředila na části relevantní předmětu výzkumu, tedy většinu odpovědí, neboť respondenti měli tendenci rozpovídat se nad rámec otázek jen v malé míře. Nejvíce se rozhovořil respondent Šimon, jehož některé příběhy se nevztahovaly přímo k předmětu výzkumu a tak byly pouze stručně parafrázovány. Dále autorka vynechávala výrazy, které nebyly pro vadu řeči respondentů srozumitelné, nebo je přepsala do správných gramatických tvarů, pokud nebylo rozumět celým slovům,

¹⁷³ HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*, s. 210.

například koncovkám. Občas byly vypuštěny některé opakující se výrazy, pokud měl respondent problém se vyjádřit. U respondentů, kteří se vyjadřovali srozumitelně, byly rozhovory přepsány téměř doslovně. Techniku selektivního protokolu kombinovala autorka s komentovanou transkripcí, zaznamenávala, pokud se u něčeho respondent zasmál, projevil nadšení, nebo dlouho mlčel a hledal slova.

Přepsané rozhovory byly analyzovány pomocí dvou fází otevřeného kódování. „Otevřené kódování je technika, která byla vyvinuta v rámci analytického aparátu zakotvené teorie, avšak díky své jednoduchosti a zároveň účinnosti je používaná a použitelná ve velmi široké škále kvalitativních projektů.“¹⁷⁴ Kódování probíhalo tak, že ke každému segmentu textu byl přiřazen kód (slovo, sousloví), který ho popisuje či interpretuje. V této práci byly použity kódy většinou popisné (interpretativní spíše jen při analýze posuzování mikropříběhů) a jejich interpretace byla provedena až za řazením do různých podkategorií. Tyto podkategorie zastřešovaly tři základní a jedna „průřezová“ kategorie. Při prvním fázi kódování vznikly kategorie na základě prvních tří vedlejších výzkumných otázek, které byly nazvány HODNOTY, ROZUMĚNÍ a POSUZOVÁNÍ. Při druhém etapě se autorka soustředila především na výrazové prostředky, které mohou něco vypovídat o způsobu uvažování nad morálkou i uvažování respondentů obecně, a vznikla tak kategorie s pracovním názvem JAZYK. Rozdělením kódů, které byly přepsány spolu s číslem stránky a řádku do programu MS Excel, v rámci těchto kategorií na podkategorie a jejich seřazením podle vzájemných souvislostí vznikla kostra analytického příběhu, podle níž byly sepsány jednotlivé případové studie.

4.1.7 Kritéria kvality a etická stránka výzkumu

V kvalitativním výzkumu nelze uplatňovat stejná kritéria kvality jako ve výzkumu kvantitativním, který pracuje se statistickými metodami a zobecňuje výsledky na celou populaci. V kvalitativním výzkumu jde o to porozumět konkrétním případům a situacím a jejich platnost a pravdivost (pojmy, které používá Švaříček a Šedřová¹⁷⁵) je třeba podepřít jinými kvalitami. Namísto validity, reliability a objektivnosti výzkumu, s nimiž pracuje kvantitativní přístup, vytvořili Guba s Lincolnovou koncept tzv. hodnověrnosti. Ta zahrnuje aspekty důvěryhodnosti, přenositelnosti, spolehlivosti a potvrditelnosti. Důvěryhodnosti výzkumu bylo

¹⁷⁴ ŠVAŘÍČEK, R. ŠEĐOVÁ, K. Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách, s. 212.

¹⁷⁵ ŠVAŘÍČEK, R. ŠEĐOVÁ, K. Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách, s. 31.

dosaženo přesným popisem metodologického postupu a při psaní případových studií přímými citacemi. Otázky a parafrázované mikropříběhy byly vyvinuty tak, že by bylo možné výzkum kdykoli opakovat, což ukazuje na jeho přenositelnost. O spolehlivost výzkum usiloval přepisy rozhovorů a konzistentním kódováním a kategorizováním a také ujišťováním se, zda respondenti otázkám rozumí

Autorka výzkumu dbala rovněž na jeho etickou stránku. Všichni respondenti byli dopředu a podrobně seznámeni s účelem a obsahem výzkumu v jazyce jim srozumitelném, byli informováni o svých právech během rozhovoru, podepsali souhlas s rozhovorem i jeho nahráváním. Každý respondent dal souhlas rovněž ústně před začátkem rozhovoru. Za účelem zachování anonymity respondentů byla pozměněna jejich jména, všichni dostali nabídku vymyslet si pseudonym, čehož využily jen Leontýna a Bela. Autorka v práci pozměnila či vynechala všechny informace o místech a pracovištích, které by mohly vést k určení totožnosti respondentů. Poznat respondenty by mohly pouze osoby, které je důvěrně znají. Autorka usilovala celou dobu o to, aby byla situace rozhovoru pro respondenty komfortní, aby se cítili jako partneři v dialogu a neměli pocit výslechu. Aby jim byl dán dostatečný prostor pro odpovědi a měli možnost neodpovídat, pokud jim byla nějaká otázka nepříjemná.

4.2 Výsledky výzkumu

Na následujících stranách představíme morální usuzování šesti dospělých osob s lehkým mentálním postižením. Základem pro kostru analytického příběhu byly čtyři kategorie představené v kapitole 4.1.6. Jsme si vědomi toho, že se jednotlivé kategorie a podkategorie mohou navzájem prolínat, proto je každá případová studie sepsána jako jedna kapitola, dále nijak nečleněná, kde na sebe jednotlivé odstavce plynule navazují. Respondenty a jejich uvažování o hodnotách a morálce budeme představovat podle toho, jak rozhovory probíhaly, neboť se zrovna v tomto pořadí střídají různé přístupy i stupně morálky zajímavým způsobem.

4.2.1 Daniel

Danielovi je 45 let, ale svým chováním, zájmy, stylem života i vzhledem působí spíše jako mladý muž. Dříve bydlel v chráněném bydlení a pracoval v chráněné dílně, v posledních letech se však vlastním úsilím a touhou žít si po svém osamo-

statnil se a bydlí sám v podnájmu. Sám se stará i o své finance, třebaže mu nějakou dobu trvalo, než se naučil finanční zodpovědnosti a výplatu neutratil během prvních čtrnácti dnů. Pracuje ve fastfoodu, kde dříve hlavně uklízel, později byl „na hranolkách“, nyní už vyřizuje objednávky. Udělal si certifikát na baristu a jeho přáním je dělat v kavárně. Fotografuje, učí se anglicky, chodí na hudebně-pohybový kroužek, rád tančí, sportuje, jezdí na kole, dříve závodně běhal a vyhrál několik medailí na Světových hrách speciální olympiády. Nemá přítelkyni, ačkoli po dlouhodobém vztahu velmi touží. Ženy se mu líbí, často s nimi laškuje, umí se však chovat i kavalírsky.

Rozhovor s Danielem probíhal v přátelské a často až veselé atmosféře. Občas se rozesmál, například již na začátku tomu, že by se rozhovor měl týkat „molárky“, sám měl nejspíš o své morálce trochu pochybnosti. Během rozhovoru se však projevoval velmi přemýšlivě, někdy se nad odpovědí dlouze zamýšlel a bylo na něm vidět, že jsou pro něj otázky spravedlnosti a pravdy velmi důležité.

Zásadní hodnotou je pro Daniela rodina. Z té mu však zůstal už jen bratr, který má rodinu vlastní. Daniel se s ní velmi rád stýká a občas hlídá bratrovy děti. Velmi významné pro něj bylo, že k němu bratr s rodinou přišli na návštěvu na druhý svátek vánoční. Velmi důležitá je pro Daniela i jeho seberealizace a pracovní posun. „*Důležitý pro mě je, že se můžu zdokonalovat.*“ Zdůvodňuje to tím, že mu sebezdokonalování přináší dobrý pocit a také díky tomu nemusí v práci zastávat jen jednu funkci. Líbí se mu, že nezůstává pouze u utírání stolů, ale může střídat různé činnosti. Na rozdíl od lidí s těžším postižením, Daniel rád poznává a zkouší nové věci a nemá rád stereotyp. Dřívější jednoduchá práce v chráněné dílně pro něj byla utrpením. Za důležité považuje rovněž zdraví, které se mu oproti dětství a mládí zlepšilo, což ho velmi těší.

Daniel měl zprvu problém popsat, jaké chování považuje za správné. Uváděl výrazy jako *pěkné chování* a že oblíbená osoba *je prostě super a je s ní dobře*. Nakonec však z jeho příkladů vyplynulo, že za důležité považuje chování, které napomáhá dobrým vztahům, například přijetí omluvy nebo spolehlivost. „*Když se na něčem domluvíme, tak to platí.*“ Svůj názor na správné chování shrnuje do slov „*bejt slušnej*“. On sám si uvědomuje, že se mu vždy nedaří chovat se tak, jak by se měl, nejčastější příčinou bývá, když ho „*vytočí*“ nechápaví zákazníci v práci.

Jinak je však se sebou spokojený a nic by na sobě neměnil. Jediné, co by chtěl změnit, je přestat být nezadaný a najít si přítelkyni.

Zatímco při popisu ideálního chování a vlastností pojmy jako spravedlnost, spolehlivost nebo poctivost aktivně nepoužívá, většině z nich rozumí. Některé dokáže sám dobře vysvětlit na příkladu. Buď na základně konkrétní vlastní zkušenosti (popis nespravedlnosti v práci, kdy dostal vynadáno za něco, co neudělal), nebo zobecňujícím příkladem. (Poctivý: „*Co není jeho, to odevzdá.*“ Odvážný: „*Nebojí se nových situací.*“) U jiných pojmů se uchyluje spíše k hodnocení vlastnosti, dává najevo sympatie a vztahuje ho ke svému životu. „*Věrnost, to je krásná vlastnost, to bych chtěl.*“ „*Láska je pěkná, krásná, snad ji ještě zažiju.*“ Po delším pobízení je však schopný trochu popsat, co láska a partnerský vztah obnáší. U některých pojmů dokonce rozlišuje různé druhy, například že je možné být věrný nejen přítelkyni, ale i rodině, práci, nebo dává příklad, co znamená důvěra v kamarády (kterou charakterizuje spolehlivostí a držením slova) a co důvěra v přítelkyni (vzájemná věrnost). U některých pojmů si byl zprvu nejistý, nebo je popsal nepřesně, ale po konfrontaci je dovysvětlil správně. Například pojem odpuštění nejprve charakterizoval jako uznání, že měl druhý pravdu, ale po námitce, že druhý pravdu neměl, se opravil. „*Vlastně mu dám druhou šanci, aby to už nedělal.*“ Během rozhovoru bylo vidět, že se Daniel v oblasti hodnot, morálních vlastností a mezilidských vztahů orientuje poměrně dobře a nenarazili jsme na žádný pojem, který by vůbec neznal nebo nechápal.

V závěru druhé části rozhovoru orientované na rozumění pojmům jsme se věnovali otázkám pravdy a lži, dobra a zla. Podstatě lži rozumí Daniel dobře. Na příkladech správně chápe, jaký je rozdíl mezi lží a nevědomostí, chybou. Mluvit pravdu považuje Daniel za velmi důležité a zdůvodňuje to tím, že „*když se řekne lež, tak stejně potom za nějaký čas vyjde najevo, že to byla lež a že jsem měl říct něco jiného.*“ Domnívá se, že v takovém případě by byly následky ještě horší a že je lepší říci pravdu hned. Později ještě dodává „*když mluvím pravdu, je to lepší pro přítomnost i pro budoucnost.*“ Pod pojmem dobro vidí dobročinnost – být laskavý a dát peníze na sbírku, zlo naopak popisuje jako situaci, kdy je člověk naštvaný, nebo když se někomu něco zlého stane. Zlo se podle něj bere v lidech, ale věří trochu i v démonické síly, třebaže si uvědomuje, že to „*vypadá trochu bláznivě*“. Na podnět charakterizuje svět, v němž by zavládlo dobro, jako místo,

kde nejsou žádné války a všude je mír. Je tedy schopný vnímat dobro a zlo nejen z perspektivy života člověka, ale i z globálního hlediska.

Než jsme s Danielem přešli k posuzování mikropříběhů a morálního dilematu, snažili jsme se během rozhovoru přijít na to, jak on sám reflektuje své usuzování a podle čeho se rozhoduje. Zpočátku pro něj bylo těžké to popsat a určit, nakonec však dospěl ke skutečnosti, že se rozhodování o tom, co je správné, odvíjí od konkrétní situace a že bere v potaz dané okolnosti. „*Když vím, že dneska jeden kamarád, kolega, nemá den a já za něj musím víc pracovat, tak mu to odpustím.*“ Na jiném příkladu se ukazuje, že se často orientuje podle zásady – „ublížit druhému je špatné“. Tuhle a ještě jiné zásady mu předala maminka, která ho prý dobře vychovávala a byla velmi hodná. Jako další poučky uvádí již zmíněnou důležitost mluvit pravdu, spolehlivost či sebeovládání. „*Říkala, když seš naštvaný, ve společnosti nemluv sprostě, doma si najdi nějaký kout, kde se můžeš vyřvat.*“ Sám pak popisuje, že v takové situaci zavře oči a představuje si, co by člověku, který mu ublížil, udělal. Odmítá to však vyslovit nahlas. Hrozně sprostá slova má spojena i se situací výčitek svědomí, kdy si uvědomuje, že se něco nemělo stát. „*Říkám si to ale až doma. Nebo když jdu z práce, aby mě nikdo neslyšel.*“ Řešili jsme ještě, jak se zachová v situaci, kdy jemu někdo zalže nebo ublíží. Nejprve si nebyl jistý odpovědí, neboť se to už dlouho nestalo, nakonec však dochází k tomu, že by danému člověku nevěřil a byl na něj naštvaný.

Na většinu upravených Piagetových mikropříběhů reagoval Daniel pohotově a přesvědčeně. Podstatě rozuměl a u téměř všech dvojprávě, kdy proti sobě stál úmysl a důsledky, přikládal větší důležitost úmyslu. Často argumentoval tím, že postava udělala něco špatného omylem, zatímco jiná provedla něco bez dovolení. „*Když si vezme něco, co není dovolený, je to horší, než když tancuje a rozbije dvanáct sklenic.*“ Vypuštění ptáka na svobodu pro něj bylo v pořádku oproti krádeži myši, třebaže v obou případech přišla jedna z postav o svého mazlíčka. „*Kdo má rád svobodu, ten nemůže vidět zvířata v kleci.*“ a dává příklad jednoho svého asistenta, který s ním nechtěl chodit do cirkusu a do zoo, protože měl rád zvířata svobodná. V jediném případě pro něj hrál větší roli důsledek než záměr. To když srovnával krádež bagety pro bezdomovce a krádež jednoho bonbonu pro sebe. „*Jeden bonbon, žejo... jeden bonbon,*“ smál se, když obhajoval svůj postoj. Při konfrontaci úmyslů postav znejistěl, začal nad příběhem znovu přemýšlet a nako-

nec váhavě změnil odpověď. Na jeho reakcích bylo vidět, že období morálního realismu dávno překročil, což se dalo soudit i z celého předchozího rozhovoru.

Otázky trestu hodnotil adekvátně, ale velmi přísný byl v otázce kolektivní viny. Kolektivní trest pro všechny, i třetí postavu, která se nepovolené činnosti (v tomto případě kouření) neúčastnila, považoval za spravedlivý. „*Proč? No nikdo se nepřiznal. Proč by měli být potrestáni všichni? Protože ten, co nekouřil, s tím souhlasil. Že budou kouřit ti dva v bytě.*“ Podle Daniela jim v tom měl třetí klient zabránit. Buď je poslat ven, aby neporušovali pravidla, nebo odejít a u porušování pravidel nebýt. Trestání v podobě imanentní spravedlnosti trochu věří, ale vůbec si tím není jistý. „*Nevím, to je něco, co nevím.*“

Na Heinzovo dilema Daniel nejprve automaticky odpověděl, že Heinz by lék krást neměl. Při dotazu proč se teprve nad svou odpovědí začal zamýšlet nahlas, příběh si zrekapituloval a svou odpověď změnil. „*Vlastně... ne ne, to nemůžu tak říct. Když nad tím teď přemýšlím... On mu řekl, že mu to nedá, že mu nedá slevu. V tu chvíli neměl jinou možnost, než to ukrást, ten lék.*“ Potřeba léku byla tedy pro Daniela dostatečným oprávněním krádeže. Jako hlavní důvod uváděl, že chtěl Heinz zachránit ženu, kterou miloval a která pro něj byla drahá. To je odpověď spadající spíše do druhého stádia morálního vývoje podle Kohlberga. Při konfrontaci své odpovědi však souhlasí s tím, že by měl ženu zachránit i v situaci, kdyby ji už nemiloval, a že ani člověka, který by neměl žádnou rodinu a přátele, by neměli nechat zemřít jen kvůli tomu, že nemá peníze na lék. Na tom lze vidět, že Daniel je schopen myslet dál než v hranicích prekonvenční morálky, což by potvrdzovali i jiné jeho odpovědi. Dokazuje to i úvaha o tom, že pokud by Heinz stanul kvůli své krádeži před soudem, měl by soud prohrát lékárník. „*Měl by ho prohrát kvůli tomu, že ... to je vlastně ta morálka... že kdyby to vyhrál, tak by potom všichni ty lékárníci si mohli říkat, že prostě chtějí vyšší cenu.*“ Daniel si tedy uvědomuje, že v jistých situacích může stát morálka proti zákonu. „*Když mu řeknou, že mu to časem splatí a on nechce, tak ten soudce by měl říct, že soud prohraje ten lékárník. Protože ten chtěl mít svojí ženu živou a on mu řekl, že mu to nedá.*“ Můžeme pozorovat, že Daniel vnímá, že lidský život má vyšší cenu než výdělek lékárníka a poslušnost vůči zákonům, třebaže možná více z hlediska potřeby Heinze neztratit ženu, než z obecného mravního principu důležitosti lidského života. Je otázkou, na jaký stupeň morálního vývoje v tomto případě Daniela zařadit. Zdá

se, jako by se v něm mísila prekonvenční morálka s jistou morální citlivostí, jakou mají lidé, patřící do morálky postkonvenční. Výsledkem, vzhledem k jeho odpovědím v průběhu celého rozhovoru, je tak nejspíš morálka konvenční.

Daniel při rozhovoru o tématech souvisejících s morálkou mluvil srozumitelně a z jeho reakcí bylo patrné porozumění pojmům i morální problematice. Občas působil nejistě, častěji přemýšlel a váhal, to však značilo především skutečnost, že neopakuje žádné naučené formule a pravidla, ale nad věcmi se zamýšlí. Abstraktním pojmům rozumí, avšak není schopen je vysvětlit pomocí zobecňujících definic a téměř vždy používá příklady, někdy velmi konkrétní a na základě osobní zkušenosti, jindy zobecňující. Občas užívá pojmy, které označují spíše estetickou stránku věci („*pěkné chování*“, „*láska je krásná*“), jindy však používá i pojem špatný, dobrý nebo správný. „*Dilema... nevím, jestli to je správný, nebo špatný.*“ Pokud jde o jeho vlastní negativní zkušenosti, několikrát se vyjádřil, že by je popsal hodně sprostě. Ani nahlas to nemůže vyslovit. „*A co děláš, když máš výčitky svědomí?- Je to hrozně sprostý. Mluví hrozně sprostě, nadávám.*“ Pokud hovoříme o porušování pravidel, používá při posuzování pojmy jako *bez dovolení* nebo *omylem*. Ve spojení s těmito slovy nepoužívá výrazy jako „nesmí se to“, ale spíše, „*je to horší*“ nebo „*není dobré*“, což poukazuje k jeho vlastnímu uvědomění, co je správné a co ne a ke zvnitřnění pravidel a zásad. Danielova morálka se jeví jako autonomní. Někdy se orientuje spíše na dodržování pravidel a vyhnutí se trestu, jako například v případě mikropříběhu o kolektivní zodpovědnosti. Na otázku, zda měl hlavní aktér své kamarády vyzionit, odpověděl: „*Měl. Když to neřekl, tak byl s nima potrestanej. A kdyby to řekl, tak by nebyl potrestanej a byli by potrestaní jen ti dva.*“ Jindy je na jeho argumentech znát orientace na mezilidské vztahy a dobro pro druhé. *Nevěra... to je špatný... to potom ublížíš tomu druhému. A když nechci ublížit tomu druhému, tak ta nevěra nesmí být... Ublížit sobě je něco jinýho, než ublížit druhému.*

Tuto případovou studii uzavřeme Danielovým poselstvím na závěr. „*Tak obecně... být slušnej. A neplácát holky po zadku.(smích)*“

4.2.2. Leontýna

Třiatvacetiletá Leontýna je plachá, ale zároveň veselá dívka. Jeví se jako velmi citlivá, sebemenší rozrušení se u ní projevuje třesem, na druhou stranu umí být i celkem od rány. Vyučila se prodavačkou, ale neživí se tím, a nyní je v dalším

učebním oboru, tentokrát na pokojskou. Je poměrně samostatná, ale zatím bydlí s rodiči, dříve chodila do skauta, v létě jezdí na několik různých táborů, na víkendové pobyty, dochází na hudebně-pohybový kroužek či angličtinu, moc ráda zpívá a doma si k tomu zkouší hrát na kytaru. Baví ji čtení, přečetla celého Harryho Pottera, což je její oblíbený hrdina.

Rozhovor s Leontýnou byl milý, ale místy náročný. Zdálo se, že některé otázky jí nejsou úplně příjemné a bylo na ní vidět stoupající rozrušení a třes, když měla pocit, že nezná odpověď. Několikrát jsme proto daly kratší přestávku, aby si trochu oddychla.

Pro Leontýnu je důležitá rodina a kamarádi. Nejvíce její kamarádka ze skauta, ke které velmi vzhlíží. Kamarádka je sbormistryní jedné kostelní scholy a Leontýna nevynechá jedinou příležitost, aby si ji mohla poslechnout, třebaže jinak do kostela nechodí. Poslední mše s doprovodem scholy její kamarádky byla také tím, co jí v poslední době udělalo největší radost. Oddanost kamarádce není jediná příčina, i jinde se projevuje Leontýnina záliba v hudbě. Uvádí, že velmi důležité jsou pro ni zpěvníky, podle kterých si doma zpívá a zkouší hrát na kytaru. Na podnět přiznává, že za důležitou hodnotu považuje i zdraví. *„To je, bych řekla, důležité snad pro každého.“* Velmi zásadní pro Leontýnu je, aby se dodržovala pravidla, aby *„lidé nezlobili a ještě aby nezlobili učitele ve škole.“* Má ráda slušné chování a vadí jí sprostá slova, násilí a křičení. Líbí se jí, když jsou lidé milí, kamarádští, hodní a dobrotiví a navzájem si pomáhají. Přiznává, že ona sama se ne vždy chová tak, jak by měla. Za špatné považuje to, že občas nadává bratrovi. Její představa neslušných nadávek (*Vašek šašek*) je však úplně jinde, než u průměrné populace. Její vysněnou a ideální vlastností je slušnost. *„Chtěla bych být slušná, potom bych chtěla nekrást a to mi nejde.“* Po chvíli se stydlivě přiznává k tomu, že si občas vezme doma jídlo bez dovolení a to považuje za krádež. Dále by se chtěla zlepšit ve škole a svěřila se, že minulý rok usilovala o to, aby zhubla do kroje na vystoupení a vydržela měsíc nejíst sladké.

S rozuměním pojmů z oblasti morálky má Leontýna poněkud potíže. Některé příliš nedokáže vysvětlit, jiné vysvětluje nepřesně. Například nespravedlivý je pro ni spíše něco jako sobecký. *„Když se třeba nechce rozdělit o bonbony, tak je všechny sní.“* Podobně poctivý člověk druhému pomůže. Na podnět však reagovala dobře a doplnila, že poctivý člověk vrátí nález. Pojem nespravedlnost však na

příkladu nepochopila a považovala za nespravedlivou učitelku, která dá špatnou známku oprávněně. Samostatně správně vysvětlila pouze pojem odvahy a uvedla vlastní příklad, kdy se někoho zastala v nelehké situaci, což od její křehké povahy jistě vyžadovalo notnou dávku odvahy. Problém jí činil pojem jako věrnost, či odpuštění, to však později pochopila skrze kladení otázek. Zcela plaše a téměř odmítavě reagovala na slovo láska. Přátelství definovala jako mít přátele a kamarády. Bylo znát, že většinu pojmů aktivně nepoužívá a že se v některých pouze orientuje a jiné nezná.

Mluvit pravdu je pro ni velmi důležité a to především proto, že „*lhát se nemá*.“ Z toho důvodu by se musela přiznat, pokud by udělala něco špatného. Na příkladu s gestapem si však uvědomuje, že jsou situace, kdy je lepší zalhat. Nechápe však podstatu lži zcela a za lež považuje i chybu či omyl. Na závěr oblasti týkající se rozumnění pojmů jsme se dostaly k otázce dobra a zla. Leontýnu velmi zaujala myšlenka světa, kde by zavládlo dobro. „*To by bylo dobrý, žádné hádky. To by byl dobřej svět*.“ Svět, kde by existovalo pouze zlo, by vypadal opačně. „*Furt by se hádali, malé děti by se klidně kopaly pod stolem, říkaly by se sprostá slova*.“ Dobro a zlo vidí Leontýna pouze v hranicích svého života a nevnímá ho nijak obecně nebo celosvětově. Za zlo považuje i zlobení dětí a neslušná slova.

Leontýna má naučená různá pravidla a zásady, podle nichž určuje, co je správné a co špatné. V jejím případě spíše, co by se mělo a co by se nemělo. Většinu těchto pravidel se naučila ve skautu. Jako příklad uvádí, že by člověk „*neměl křičet na ostatní, neměl by na ně být hrubý, mluvit sprostá slova*.“ Tyto zásady má Leontýna zvnitřněné a velmi jí vadí, pokud se nedodržují a pokud se k sobě lidé chovají hrubě. To byl i důvod, proč se kdysi zastala vozičkáře, kterému někdo nadával. „*Protože nemám ráda hádky...*“

Při rozebírání mikropříběhů reagovala na některé přestupky pohoršeně, bylo na ní vidět, že se za postavy a jejich jednání až stydí a že je opravdu odsuzuje. Někdy přikládala větší důležitost úmyslu, jindy důsledkům. Jako horší vnímala větší množství rozbitých sklenic omylem, než jednu během kradení, třebaže „*krást se taky nesmí*.“ Krádež jídla z lednice považovala za horší než vzít si jeden bonbon z bonboniéry. Když však byla znovu upozorněna na to, že jedna dívka kradla bagetu pro bezdomovce a druhá pro sebe, změnila odpověď. Zcela jasná jí naopak byla situace krádeže myšky proti vypuštění ptáka z klece. To druhé krádež nebyla,

„*chtěl mu dát svobodu.*“ Jistá si byla i ohledně poslání někoho špatnou cestou omylem a úmyslně. „*Posílat někoho na opačnou stranu, to se nesmí.*“ V některých případech nebylo jasné, nakolik příběhu porozuměla a nakolik pochopila důsledky.

Její přístup k trestu je jednoznačný. Pokud někdo někomu rozbije jeho model, měl by mu přispět nebo dát svůj, pokud ho rozbil schválně, zasluhuje si trest („*Trest!*“), v tomto případě například zákaz modelářského kroužku. Kolektivní potrestání považuje rovněž za správné. A třebaže „*prásknout se taky nemá*“, Leontýna by v takové situaci řekla pravdu nějakému dospělému. Tato reakce ilustruje, že Leontýna stále nevystoupila z dětského myšlení a vnímání jiných dospělých jako autority. A to i přesto, že si je vědoma, že už není dítě. („*To máš pravdu, nejsme děti.*“ v reakci na to, že autorka předělala mikropříběhy původně určené dětem.) Dospělá autorita a její projevy však stále stojí v pozadí jejího uvažování. Ukazuje se to rovněž na odpovědi, co by udělala člověku, který by jí zalhal. „*V kuchyni bych vzala vařečku a dala bych mu na zadek.*“ Pokud by jí někdo ublížil, řekla by to někomu dospělému. Věří též v imanentní spravedlnost a myslí si, že pokud by parta kamarádů jablka nekradla, lávka by se pod nimi neprobořila.

U Heinzova dilematu podobně jako Daniel změnila odpověď. Dokonce několikrát. Na počátku byla jasná a přesvědčená odpověď, že lék by Heinz krást „*neměl, protože krást se nemá.*“ Ovšem konfrontována s možností smrti jeho ženy Leontýna připustila, že kvůli své ženě by to udělat mohl. Když však pochopila, že by mohl jít do vězení, vzala svou odpověď zpět. Nakonec se ukotvila v odpovědi, že by krást sice neměl, ale kvůli záchraně ženy ano a nakonec připustila i vězení. Důvodem bylo, aby žena neumřela, „*protože pro něho byla důležitá.*“ Důležitost ženy se nakonec ukázala jako hlavní podmínka. Krádež kvůli cizímu člověku, nebo ženě, kterou by Heinz už neměl rád, odmítla. Je otázkou, zda Leontýnino odmítání krádeže je více z důvodu vyhnutí se trestu, nebo se jedná již o tendence ke konvenční morálce a dodržování pravidel. Rozhodnutí pro záchranu ženy z důvodu osobní důležitosti však vypovídá o 2. stupni morálního vývoje. Je však těžké morální stupeň jednoznačně určit pouze na základě jednoho morálního dilematu.

Leontýna odpovídala většinou stručnými jednoduchými větami, někdy pouze jednoslovně. Často se vyjadřovala spisovně, občas jí utekla nespisovná koncovka.

Na některých odpovědích bylo znát, že vnímá svět dětskýma očima a že věci posuzuje jinak než dospělý člověk. Za sprosté nadávání považuje oslovení bratra „*Vašek šašek*“, vadí jí zlobení ve škole, jako zlo vnímá kopání dětí pod stolem a na lháře by vzala vařečku. Velmi oceňuje žádoucí chování a odsuzuje nežádoucí. Nejčastějším výrazem, který používá jako ideální vlastnost a chování, je slušný. (*Jaké chování máš na druhých ráda? Slušné chování. Jak by se měli chovat rodiče ke svým dětem a děti k rodičům? Slušně!*) Jak bylo vidět na mnoha citacích, Leontýna při posuzování přestupků nejčastěji používá výrazy „*nesmí se, nemá se, neměl by*“ spíše než, že je něco správné nebo špatné. Tyto výrazy přesně ilustrují naučená pravidla a zásady, které se poslouchají proto, že se mají poslouchat a již se nehledí na jejich smysl. Leontýna je představitelkou heteronomní až autonomně heteronomní morálky, kde hraje velkou roli autorita a striktní dodržování pravidel. Její svět morálky se podobá světu dětskému. Je otázkou, zda příčinou je i její mladý věk a nedostatek zkušeností, nebo jestli je limitována svým intelektem natolik, že už tyto hranice nepřekročí ani časem.

4.2.3 Šimon

Šimon (39 let) je velmi výřečný a umělecky nadaný muž, zároveň trochu zmatkař a snílek. Občas se stane, že ulpí na nějaké myšlence či nápadu a není schopný je snadno opustit. Má velký talent na kreslení, jeho kresba se vůbec nedá srovnat s kresbou jiných lidí s mentálním postižením, kreslí většinou krajiny, města, rozumí perspektivě, umí zjednodušovat tvary. Má rovněž cit pro herectví, navštěvuje dramatický kroužek a rád se chlubí drobnými rolemi v různých seriálech. Navzdory svému postižení má poměrně vysokou verbální inteligenci a dobrou slovní zásobu, hodně čte, rád píše vlastní příběhy a hry, máloco však dotáhne do konce. Jeho výrazným handicapem je špatná artikulace, především silný rotacismus, spojený se zvýšenou nazalitou, velmi často je mu špatně rozumět. Šimon se vyučil pomocným kuchařem a v současné době pracuje v bistro, které je sociálním pracovištěm. Žije v chráněném bydlení se svým přítelem a otevřeně se přiznává k homosexuální orientaci (k jejímu uvědomění však trvala delší cesta, dříve měl vztahy i se ženami). Šimon si uvědomuje svůj handicap, reflektuje život lidí s postižením a podle svých slov se s ním už smířil.

Rozhovor s Šimonem byl velmi obohacující, ale také dost dlouhý (asi jako rozhovor s Leontýnou a Martinou dohromady) a náročný na pozornost. Často se roz-

povídal nad rámec otázky a vše potřeboval nutně dopovědět. Vzhledem k jeho řečové vadě mu ne vždy bylo zcela rozumět, ačkoli se snažil a občas se ujišťoval, zda mluví srozumitelně. Ve svém projevu má často sklony k větší emotivitě a naléhavosti a mluví překotně.

Šimon svůj život reflektuje a tak je také schopen hovořit o tom, co považuje za důležité. „*Rodina, přátelé, ale to top je zdraví. Bez toho by to nešlo.*“ Je rád, když si na sebe udělají čas s rodinou a přáteli, když zůstávají v kontaktu. Další prioritou je pro něj práce, která na této pozici nahradila školu. Být zaměstnaný a vydělávat peníze má přednost i před uměleckou realizací v dramatickém kroužku. Sám uvádí, že má motivaci dělat práci zodpovědně. Šimon disponuje poměrně velkým rozhledem, zajímá se o okolní dění i události ve světě a na jeho zájmu se projevuje i jistá prosociálnost a touha pomáhat. „*Když ted' slyším, co se děje v té Austrálii, tak jsem měl sto chutí tam jet a pomoci jim. Nezištně a nabídnout pomoc.*“ Všimá si i žebrajících lidí na ulici, ale rozlišuje, komu pomoci. Dává přednost pouličním umělcům, kteří se snaží a „*dělají to s láskou*“, před pouhými žebráky, kteří „*mají obě nohy, můžou pracovat, loudí a mají toho psa.*“ Ještě spíše by však přispěl „*v Motole na leukémii.*“ Pro Šimona je v životě důležité mít bezpečí a jistotu, ale i zažívat dobrodružství. Záleží to podle nálady. Touží po „*vzrušení a spontánnosti při cestách*“, chtěl by objevovat něco nového, při tom fotit, poté vydat knížku. Například by rád zkoumal chování šimpanzů v tlupě. Zajímá ho rovněž ekologie, prý o ní napsal jeden článek.

Důležité vlastnosti jsou pro Šimona zodpovědnost (doplňuje slovem fortelnost), upřímnost, obětavost, líbí se mu, když jsou lidé k sobě tolerantní a mají pochopení. Naopak mu vadí, pokud někdo nadává handicapovaným lidem, takové osoby považuje za ubohé a nevyrovnané. V chování mezi lidmi upřednostňuje zlaté pravidlo – chovej se k lidem tak, jak chceš, aby se oni chovali k tobě. „*Zvlášť když já k němu budu hnusnej, křivej, nemůžu čekat, že se ke mně bude chovat dobře.*“ Člověk by si měl dle jeho slov nejprve zamést před vlastním prahem. Má rád, když lidé navzájem respektují své hranice a soukromí.

Své chování Šimon reflektuje, uvědomuje si, že občas, když je nervózní, nechová se dobře. Dokáže se však omluvit, třebaže „*někdy omluva nestačí*“. Chtěl by být ctižádostivý a obětavý, jeho velkým vzorem jsou záchranáři a hasiči, jichž si velmi váží. Líbí se mu jejich odvaha, pomáhání lidem v nouzi, („*taková Matka*

Tereza“). Jsou jeho největší motivací ke konání dobra. „*Mým velkým snem bylo stát se záchranářem. Vedlo mě to k tomu taky pomáhat lidem. Když mám problémy, se nad tím povznést a pomáhat druhým, který jsou na tom hůř než já.*“ Dalším vzorem je mu rodina a také mladý herec David Gránský, s nímž se setkal při natáčení jednoho seriálu. Líbí se mu, že je příjemný, na nic si nehraje a je sám sebou, i když by mohl být namyšlený. Svých vysněných vlastností Šimon ještě zcela nedosáhl, domnívá se, že člověk se zdokonaluje celý život. „*Člověk se furt něco učí a něco nalézá v sobě, vlastní cestu, stopy vlastního života. Furt se zdokonaluje, to přijde samo, to přijde samo.*“

Šimon zná vybrané pojmy z oblasti morálky velmi dobře. Při vysvětlování jednotlivých vlastností obvykle nezůstane u jednoho významu, občas přidá i nějaký svůj názor, postřeh, na jeho odpovědích lze vidět, že pojmy ovládá dobře a že má potřebu říct vždy vše, co o nich ví. Například spolehlivý je pro něj člověk, který chodí do práce včas, dělá práci, jak má, a pokud slíbí, že bude pracovat přes čas, tak se nestane, že by to nakonec odvolal. K tomu ihned dodává, že spolehlivý nemusí být člověk jen vůči zaměstnavateli, ale i mezi přáteli. Při vysvětlení pojmu odvážný uvádí jako příklad situaci záchrany tonoucího, ale také odvalu překonat strach a trému. „*Třeba jít do Superstar nebo do nějaký soutěže, zkusit to, i když nevyhraje, tak to prostě zkusit.*“ Velmi originálním způsobem vysvětluje pojem poctivý. „*Když je poctivý, znamená, že nepodvádí. Že to udělal poctivě, že to neopsal, nevzal tomu spolužákovi myšlenku, nevydává si to za svoji.*“ K tomu dodává, že se jedná o prostředí školy i praxe, natáčení filmu, psaní básní, a navrch připojuje slovo „*plagiátství*“. I k dalším výrazům občas přidruží pojem, který je související nebo přímo synonymum. K odvaze má podle Šimona blízko obětavost, lež je klam, blud nebo přelud a k věrnosti dodává: „*V lásce věrnost a ještě k tomu přidružím jedno synonymum, loajalita.*“ Občas některé pojmy vysvětlí neúplně, například u slova odpuštění nejprve popisuje situaci, která je kontextem pojmu, nikoli jeho vysvětlením. „*Každej dělá chyby, pak čeká na odpuštění. Někdo čeká dlouze, někdo čeká krátce a ten člověk mu to odpustí, když se mu omluví a není to takovej zlej hřích, jako když někomu ublíží fyzicky.*“ Některé výrazy je naopak schopen nejen vysvětlit pomocí příkladu, ale dokonce obecně definovat. Láska je pro něj „*cit nebo pouto mezi dvěma lidmi*“, svědomí je „*druhý hlas*“ a lež „*přetvářka pravdy, klam pravdy, opak pravdy a druhá strana pravdy*“.

Lež umí Šimon nejen definovat, ale rovněž chápe její podstatu. Zmýlení se za lež nepovažuje, zatímco už pokus o lež a myšlenka na lež je podle něho špatná. Zastává názor, že lhát by se nemělo, protože „*pravda se stejně vyjeví*“ a následky jsou horší. Lepší je se přiznat a nějak danou skutečnost napravit než lhát. Ze své zkušenosti ví, že následkem odhalené lži může být ztráta důvěry a to je pro něj asi tím hlavním důvodem proč nelhat. „*Radši nelžu, protože radši chci, aby mi lidi věřili a měli mě rádi.*“ Tento přístup nám může připomínat třetí stádium morálního vývoje podle Kohlberga – orientace na vzájemné vztahy, na to být oblíbeným a dobrým v očích druhých. V případě kritické situace, jako například ukrývání parašutistů nebo Židů za 2. světové války, zastává Šimon názor, že je lepší skrývané osoby neprozradit a doporučuje se z dané situace nějak vyvléct. „*Promiňte, nikoho jsem neviděl. To jde mimo mě, nechci s tím mít žádné oplétačky. Jít cestou lhát i nelhat. Šalamounsky.*“ Je na něm vidět, že na jednu stranu chápe potřebu ochránit něčí život a nezklamat ho, na druhou by se rád vyhnul případným negativním následkům pro sebe. Dále dodává, že by se nemělo lhát u soudu. „*To je křivá výpověď a to je taky trestný.*“

Pokud přišla řeč na otázku dobra, Šimon hned uvádí jeho protipól zlo. Dobro popisuje jako konání dobrých skutků, dobré a férové jednání, pomáhání lidem. Svět, kde by zavládlo dobro, označuje za ideální, ale více ho necharakterizuje. Zároveň uvádí, že by zlo a dobro mělo být v rovnováze, aby dobro převládlo, čímž si trochu protiřečí. U pojmu zlo si uvědomuje jeho rozsah a nejednoznačnost. „*Zlo a zlo, záleží, na jaké škále je to zlo.*“ Svět, kde by existovalo jen zlo, si představuje jako v biblickém příběhu Noe. „*Tam byli k sobě lidi zlí a pak seslal Bůh tu povodeň.*“ Od Noemovy archy okamžitě přeskakuje ke svému oblíbenému příběhu Josef a jeho bratři, kde je zlé chování i „*to odpuštění*“ (odkazuje k předchozímu tématu). Na Šimonově přemýšlení o dobru a zlu je vidět, že má v hlavě spoustu vědomostí, které se mu různě propojují, zároveň však občas příliš přeskakuje od jedné k druhé a neví, co říct dřív a neodpoví přesně na položenou otázku. Z některých jeho odpovědí je ale zřejmé, že nad těmito tématy uvažuje i sám a že je má promyšlené.

Šimonovy odpovědi, které téměř vždy přesáhnou hranici položené otázky, jsou často prokládány jeho reflexemi a různými názory na dané téma. Například u slova láska vyjmenovává různé druhy lásky a poté dopodrobna popisuje, jakým způ-

sobem by měli lidé mezi sebou navazovat partnerské vztahy, jak je nutné se nejprve poznat, nikoli jít do toho po hlavě. Popisuje, že lidé mají nejprve růžové brýle a teprve později poznají, jaký ten druhý je. Zastává názor, že na sex je dost času a není to to podstatné, je potřeba nejprve budovat vztah. „*Důležitý je se poznat, omrkávat se, otestovat se, co kdo má rád, o co se zajímá, jaký jsou jeho zájmy, poznávat se, jezdit s ním na vejlety, ale poznávat se jako i v těch vlastnostech, když mu je nejhuř, podle toho se poznají přátelé, že mu pomůže, nenechá ho na holičkách.*“ Sám Šimon usiluje o nepovrchnost vztahů. „*Nesoudím lidi, jak vypadají, ale co mají v srdci.*“

Na předchozí citaci lze vidět, že Šimon v průběhu rozhovoru dával často najevo, jakým způsobem nad morálními otázkami uvažuje. Snažili jsme se dopátrat, co je zdrojem tohoto morálního usuzování. Některých příčin jsme se již dotkly, je jí rozhodně Šimonovo zhlédnutí se v hasičích a záchranářích a touha být jako oni. Prvním vzorem je mu však samozřejmě rodina. „*Od rodičů vím, abych byl poctivej, nelhal a nekradl.*“ Dále Šimon uvádí, že se snaží při posuzování poznat druhého člověka, zjistit jeho motivace a neházet všechny do jednoho pytle. K tomuto úsudku ho vedla především vlastní zkušenost, četba, televize, masmédia. „*Koukám se, dělám si na to svůj realistickej pohled, zhodnotit, ne si všechno nechat nabulíkovat. Udělat si na to svůj názor.*“ Jako zásadní inspiraci uvádí dvě scény z oblíbených filmů. Jednou je scéna, kdy Harry Potter obhazuje před Draco Malfoyem své přátelství s Ronem slovy: „*Já sám si určím, s kým stojí zato kamarádit a s kým ne.*“ Druhou je scéna Kevina s paní s holuby ve filmu *Sám doma 2*, která Šimona velmi dojíhá. „*Člověk musí zjistit, co ho k tomu vedlo, že je na ulici sám.*“ Šimon tedy klade velký důraz na samostatné uvažování a pátrání po příčině věcí. Ve správném rozhodování mu pomáhá i svědomí. Popisuje jednu konkrétní situaci, kdy byl velmi rozrušen a přemýšlel, jestli někomu ublížit, či ne. „*Měl jsem dvojitý vidění, ublížit, neublížit... kdybych to udělal, furt by se mi to vracelo. Špatný pocit. Bych si potom vyčítal, že jsem někomu ublížil, by mě to trápilo.*“ Tím, že nad věcmi, situacemi, hodnotami přemýšlí, dochází u něj i k uvědomění si jisté relativnosti a neprojevuje se u něj žádný morální fanatismus, jako u osob s mentálním věkem blízkým dítěti mladšího školního věku. Z některých jeho odpovědí vyplývá, že při posuzování špatnosti činů záleží na okolnostech, rozsahu provinění. To se odráží v jeho reakcích v reálných situacích. Například první ne-

věru přítelkyni odpustil, neboť „každý může udělat přešlap“, ale po druhé již ztratí důvěru.

Poupraveným mikropříběhům Jeana Piageta Šimon rozuměl dobře, až na jeden případ, kdy příběh s vypuštěním ptáka s klece nejprve špatně pochopil, to však bylo dáno spíše ne zcela jasnou formulací. Ve většině případů upřednostňoval úmysl před následky, některé případy však domýšlel do důsledků nebo na ně nahlížel úplně jiným způsobem, než by autorka čekala. Na některé příběhy dává jednoznačnou odpověď, kdo se zachoval hůř. „*Ten, co si vzal bez dovolení ty brambůrky. Tamten, když byl zabranej do tance, to udělal nevědomky a nerad.*“ Nebo v případě mikropříběhu č. 6 o lži: „*To druhý, samozřejmě, se chtěla ulejt. Tamta chtěla být třeba zajímavá. To je taková kaširovaná lež.*“ V některých případech vnímá dobrý úmysl postav, ale zároveň je kritizuje za to, že nedomyslely důsledky. Jako v příbězích o krádeži či vypuštění domácích mazlíčků. „*Myslel to v dobrým, je ve vězení, ano, ale nedomyslel si ty důsledky. Ale tamto bylo horší.*“ U jiných příběhů, např. neúmyslné vymazané fotografií z mobilu, přidával ještě navíc svou radu, jak by se měla postava zachovat. „*Myslela to dobře, ale mohla se s ním poradit, říct mu ten svůj názor nebo myšlenku. Ani jedna se nezachovala správně. Obě udělaly chybu. Ta druhá asi ve větším rozsahu, i když to myslela dobře.*“ Úplně jiný úhel pohledu nabízí Šimon v otázce krádeže většího jídla s dobrým úmyslem proti krádeži jednoho bonbonu za účelem vlastního zisku. Zohledňuje totiž ještě jeden aspekt. Komu bylo jídlo ukradeno. „*Ta bageta je tý asistentky, to je někdo víc. Je to někdo víc než ta její kámoška. To je podobný jako třeba já a můj šéf.*“ Šimon v tomto případě vnímá krádež někomu výše postavenému za horší než někomu sobě rovnému. Je otázkou, zda je to spíše ze strachu před následky, nebo z důvodu úcty k autoritě. Podle způsobu, jakým svou odpověď prezentoval, se zdá pravděpodobnější spíš druhá možnost. I v tomto případě dodává, že se dívka měla zeptat asistentky a poradit se, jak situaci řešit. U části příběhů dává Šimon vždy jednoznačně najevo, že si je vědom toho, že se nezachovala zcela dobře ani jedna postava.

V otázce potrestání má Šimon jasno v tom, že by výši trestu odvíjel od výše prohrěšků a jejich množství. „*Kdyby se to nakupilo, kdyby se stalo něco většího, extrémního, tak ano, vyloučil bych ho ze zájmové činnosti.*“ Snaží se přitom vcítit do role lektora modelářského kroužku, který má trest určit. „*Kdybych byl ten lek-*

tor: Takhle by to nešlo, uhradíš to v plném rozsahu. Zklamal jsi mě, ale dám ti šanci.“ V imanentní spravedlnost a nepřímé potrestání věří. Argumentuje příslovími „*Boží mlýny melou pomalu, ale jistě. Nic se neděje z Boží vůle nadarmo. Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.*“ Domnívá se, že se jedná o osud, karmu. Otázku kolektivní viny považuje za spornou a potrestání všech spíše za nespravedlivé. Domnívá se, že pokud by dva kamarády, kteří porušili pravidla, nahlásil a tím se vyhnul trestu, přestali by se s ním kamarádit. Zde je opět trochu vidět inklinace k třetímu stádiu morálky podle Lawrence Kohlberga. Sám by situaci řešil tak, že by se snažil kouření na bytě kamarádům rozmluvit a poslat je s tím někam jinam. „*Aby to nebylo tak markantně vidět, na balkon aspoň, když už chtěj dělat tu nepravost. A myslím si o tom svoje.*“ Dodává k tomu příklad vlastní situace, jak byl požádán kamarádem z chráněného bydlení, aby mu koupil pornografický časopis, a místo toho, aby ho otevřeně odmítl, si raději vymyslel historku, že daný časopis nesehnal, neboť ho zrušili kvůli nějaké aféře. Tento příklad poukazuje nejen na Šimonu bohatou fantazii, ale také na jeho častou snahu vybruslit ze situací tak, aby se zachoval správně vůči svým zásadám, nepřišel o kamarády a vyhnul se případným problémům.

Podobně přistupuje i k Heinzovu dilematu, nad kterým jsme strávili více než čtvrt hodiny. Šimon se neustále snažil hledat jiná řešení, jen aby Heinz nemusel lék ukrást. V tom případě by se podle něho zachoval stejně špatně jako lékárník, obohacoval by se na něčí úkor. Proto vymýšlí různé alternativy – zahrát na city, uplatit známého lékaře, aby mu lék od lékárníka sehnal, nebo nainstalovat v lékárně kameru, aby viděl, jak se lék vyrábí a potom si ho mohl udělat sám doma. „*On by tam strčil tu kameru, aby to mohl udělat i pro ostatní lidi. A pak si vyrobil ten lék.*“ Je to sice v jeho očích také krádež, ale menší, než krádež léku. Nedomýšlí již, že krádež postupu by nejspíš lékárníkovi uškodila mnohem více. Třebaže krádež léku neschvaluje a Heinz by měl podle něj najít jiný způsob, jak té ženě pomoci, jako jisté ospravedlnění vidí to, že „*člověk v nouzové situaci dělá šílené věci. Když je v úzkých.*“ Jako nouzovou, extrémní situaci vnímá takovou, kdyby ženě šlo již vážně o život a zbývalo by jí několik dní života. Pokud by Šimon přijal možnost, že by Heinz měl lék ukrást, bylo by to proto, že chtěl pomoci své ženě. „*Protože by byl sám, chce jít bejt věrnej, chce, aby byla zdravá, jemu na ní záleží.*“ První část odpovědi by trochu směřovala k druhému stádiu morálního vývoje orientovanému na vlastní prospěch, zbytek však opět nasvědčuje spíše

stádiu třetímu, jde především o vzájemné dobré vztahy. S Šimonem jsme se dostali ještě i za hranici vzájemných dobrých vztahů, k situaci, kdy by už ženu neměl rád a byla mu nevěrná. I v tomto případě volí její záchranu. „*Zklamalas mě, rád ti pomůžu, už tě nechci vidět, ale nenechám tě umřít.*“ Jelikož Šimon z počátku krádež odmítal a snažil se za každou cenu najít jiné řešení, autorka si stále nebyla jistá, kam ho zařadit, a proto jsme se pokusili nahlédnout na dilema ještě z pohledu soudce. Pokud by Heinz lék ukradl a dostal se před soud, jak by měl soudce rozhodnout? Jako soudce by bral Šimon ohled na příčiny činu, než by vynesl rozsudek. A poté by zvolil alternativní trest, jako například prospěšné práce. „*Já vím, že udělal špatně, ale chtěl pomoci. Udělal to z dobrý vůle vůči ženě, ale udělal špatnou věc. Zaplatil by půlku a pomáhal by tomu lékárníkovi. Alternativní trest.*“ Jelikož se Šimon dlouho zdráhal jasně odpovědět, bylo těžké ho jednoznačně zařadit, do kterého stupně morálního vývoje spadá. Ale bude se pravděpodobně jednat o stupeň třetí. Jeho dlouhé spekulování a neustálé hledání jiných řešení však ukazuje, že jeho morální usuzování je poměrně dost rozvinuté, jen má občas tendenci věci překombinovávat a neví, kdy své nápady zastavit. Heinzův příběh ho však zaujal a hned se ptal, zda ho může použít do své povídky.

Šimon hovoří o morálce a souvisejících tématech zaníceně a používá řadu zvláštních výrazů, jako „*kaširovaná lež*“, „*fortelnost*“ při práci nebo „*tabuizační doba*“. Dává tím najevo nejen svou širokou slovní zásobu, ale také rozumění mnoha abstraktním pojmům, třebaže u některých je použití ne zcela přesné. Svě vyjadřování je však schopen i reflektovat, jako například když prohlásí, že uvede synonymum, nebo „*já to používám i v básních, tadyty metafor, takovýhlety slovní hrátky.*“ Často dává konkrétní příklady, které uvádí větou „*uvedu příklad*“ nebo „*dám příklad*“. Při označování dobrého/špatného nepoužívá výrazy jako hezký či pěkný, ale spíše dobrý, horší, nebo např. ideální. Častěji se však vyjadřuje mnohem podrobněji a používá konkrétnější výrazy. Pokud popisuje své jednání, užívá slova „*je lepší (to říct)*“ nebo „*radši (nelžu)*“. Při posuzování příběhů operuje s výrazy jako „*bez dovolení*“, „*nevědomky*“, „*úmyslně*“. („*Tamten případ je neúmyslně, tenhle už je úmyslně. Už ses o to chtěla pokusit.*“ V tomto případě o lež.) Při hodnocení užívá i pojmy naznačující jistou relativnost, např. „*menší zlo*“ nebo „*je to sporné*“ či „*záleží na...*“ Pokud chce něčí chování omluvit, má tendenci generalizovat. „*Každej dělá chyby.*“ „*Každej může udělat přešlap.*“ Jeho odpovědi často naznačují velkou uvědomělost, například užití výrazů jako

„zamést si před vlastním prahem“, „povznést se nad něčím“ nebo „když se budu k druhému chovat hnusně, nemůžu čekat, že...“ Šimon se nachází ve stádiu autonomní morálky a díky své sečtělosti, dobré slovní zásobě a rovněž uměleckému talentu je schopný o tématu velmi dobře mluvit a své přemýšlení nad oblastí morálky sdílet. Je přesným důkazem svého výroku, který řekl ještě před začátkem rozhovoru a na požádání i na jeho závěr. „*I člověk s postižením prožívá svoje lásky, zklamání i svoje hodnoty.*“

4.2.4 Martina

Čtyřiatřicetiletá Martina je praktická, šikovná, sociálně schopná a často i velmi pohotová mladá žena. Pracuje v tréninkové kavárně, sice teprve krátce, ale sama autorka viděla, jak dohlíží na své kolegy a zaučuje je. Bydlí v domě rodičů, kde pomáhá s péčí o svého malého pětiletého bratra. Má partnera, se kterým chodí už od školy praktické. Navštěvuje hudebně-pohybový kroužek, kde patří k těm nejlepším, rychle se učí a je schopná korigovat i své spolutanečníky. Má ráda vycházky do přírody, setkání s kamarády. Je většinou dobře naladěná a přátelská. Má však výraznou řečovou vadu, která se promítá ve všech rovinách. Špatně vyslovuje velké množství hlásek, její řeč je agramatická, slovosled špatný, věty neúplné, slovní zásoba spíše menší. Navzdory tomu se s ní dá domluvit a povídat o všem možném. I o morálce.

Rozhovor s Martinou se nesel v příjemném a přátelském duchu. Občas jí nebylo zcela rozumět, ale vzhledem k tomu, že se vyjadřuje v jednoduchých a krátkých větách, bylo zachytávání odpovědí méně náročné než u Šimona. Zatímco u toho však byla nesrozumitelnost dána především artikulací, u Martiny je to dáno spíše morfologicko-syntaktickou stránkou jazyka. Pro zachování autenticity však budeme její odpovědi citovat v neupravené podobě.

Pro Martinu bylo velmi důležité získání nové práce v kavárně. Z předchozího zaměstnání ji vyhodili kvůli jistému pochybení, což ji velmi ranilo. S nástupem do nové práce se jí opět vrátilo sebevědomí. Mít pracovní uplatnění vnímá jako něco velmi podstatného, stejně tak jako učit se v práci nové věci, v jejím případě například „*pěnu na kapučínko nebo latté.*“ Další významnou hodnotou v jejím životě je rodina, přítel nebo kamarádi. Na otázku, jak moc je pro ni důležité zdraví, odpovídá spíše, co konkrétního pro zdraví dělá. „*Dobře oblíknout, jako teplý na sebe, a pít čaj. A ještě беру vitamíny.*“ Martina žije spíše usedlejší životem, ne-

zajímá se příliš o veřejné dění, občas jde na procházku nebo do kina, netouží po žádných velkých zážitcích, cestování nebo objevování jako např. Šimon.

Lidé by se podle ní k sobě měli chovat hezky a slušně a neměli by se naopak chovat ošklivě. Specifičtější výrazy nepoužívá. Později vysvětluje, že má ráda, když jsou lidé kamarádští, důležité je pro ni společné trávení času. Vadí jí naopak lhaní a hádky. Odkazuje se při tom na situaci na hudebně-pohybovém kroužku. „*Martin a Petr, když se spolu pohádají a nemluví spolu. Mně to vadí.*“ Jiné vlastnosti a chování sama od sebe neuvádí a tak jsme zkusili zjistit je přes konkrétní otázku, co má ráda na svém příteli. Odpověď „*Hezky voní a dobře obliká.*“ poukazuje na to, že Martina vnímá druhé spíše podle vnějších projevů a chování, sama od sebe necharakterizuje žádné osobnosti vlastnosti. Se sebou je spokojená, ale ráda by trochu zhubla. V době rozhovoru pro to nic aktivně nedělala, ale v současné době chodí velmi často cvičit. Není si jistá tím, zda se vždy chová tak, jak by měla, odpovídá, že neví a u toho se směje. Nakonec však uvádí situace, kdy se pohádá s přítelem, což ji velmi mrzí.

Ačkoli je aktivně nepoužívá, některým pojmům z oblasti morálky, hodnot a morálních vlastností rozumí, část dokáže vysvětlit, jiným rozumí nepřesně, nebo je pochopí až na podnět. Dobře zná například pojem láska (*dva se milují*) nebo odpuštění („*To je... vymažeme (ukazuje tah gumou) a půjdeme ještě... zkusíme jednou.*“) Některé pojmy zná, ale popisuje ne zcela správně. Například na výraz poctivý zareagovala použitím synonyma fěr, ale jako příklad uvedla pomoc starým lidem či zavolání záchranky. Byla však schopná doplnit, že když poctivý člověk nalezne peněženku, tak ji vrátí. Jiné výrazy nevysvětluje, ale zprvu jen asociuje, s čím je má spojené. Spolehlivý – „*třeba v práci*“, věrný – „*no, přítelovi nebo manželovi.*“ Nakonec je však opět schopná doplnit, jak se spolehlivý člověk chová, a sama uvádí, že věrný znamená „*nemůžu mít jako... milenec.*“ Samostatně neznala pojem nespravedlivý (*nespravedlivý... jako někdo... řekneš, Terezko, co je to nespravedlivý?*“), na příkladu byla ovšem schopná určit, kdy se učitelka k žákům chovala spravedlivě a kdy nespravedlivě. Na odpovědích Martiny lze vidět, že rozumí tomu, co je správné a co nesprávné, co by se mělo a nemělo, ale nemá takovou slovní zásobu, aby výrazy přesně znala nebo dokázala samostatně vysvětlit.

Ani pojem lež nedokáže zcela vysvětlit, na otázku „když někdo lže, co udělá?“ odpovídá doplněním přísloví „*tak krade*“. Je schopná však dobře rozpoznat, kdy jde o lež a kdy o pouhou chybu, mluvit pravdu je pro ni důležité a vůči lži se jednoznačně vymezuje. „*Kecat je blbost. A to není fér, někomu kecat.*“ Lhaní tedy nevnímá jako něco, co se nesmí, ale jako něco, co není správné vůči druhým, a uvědomuje si jeho důsledky. „*Anebo když tátovi řeknu něco, třeba doma, táta skoro nemůže mně věřit.*“ Pokud jí osobně někdo zalže, nebude se s ním bavit. A uvádí konkrétní příklad.

V souvislosti s dobrem a zlem používá nejčastěji výrazy dobře a „*hnusně*“. S něčím, co je dobré, má nejprve spojené poslouchat rodiče, a svět, kde by zavládlo dobro, charakterizuje tak, že by se lidé k sobě chovali dobře a v takovém světě by neexistovalo „*zlobení, křičení a lhaní*“. Zlý člověk je takový, který krade, a ještě více zlý skončí ve vězení. Dále Martina v souvislosti se zlem jmenuje týrání a šikanu ve škole. Podobně jako Šimon preferuje jistou vyváženost dobra a zla. „*Napůl může být hodný a napůl, malinko zlobit, malinko... takový jako napůl.*“

Martina se rozhoduje o správnosti věcí tak, že přemýšlí o tom, co je pravda a co je lež. Pokud sama nedokáže něco posoudit, obrátí se na autoritu. „*Nebo se můžu zeptat doma.*“ Doma ji vychovali dle jejích slov „*asi dobře*“, jako příklad dává především různé zásady slušného chování. Zná rovněž pojem výčitky svědomí, který popisuje jako „*něco udělám špatně*“ a vzpomíná na situaci, kdy ji vyhodili z práce.

Většině Piagetových mikropříběhů ihned porozuměla, snad s výjimkou první dvojice příběhů o lži, kdy jeden z chlapců poslal špatným směrem paní s kočárkem nezáměrně a druhý si chtěl vystřelit z nafoukaného pána a poslal ho špatně úmyslně. Poté, co Martina pochopila podstatu příběhu, změnila odpověď na druhý případ, kdy se jednalo o záměrné lhaní. Většinu příběhů jinak posuzovala podle úmyslu, až na čtvrtý, kdy jako horší považuje krádež bagety pro bezdomovce než bonbon pro sebe. Martina navíc připojuje doporučení, jak by se dívky měly zachovat. Ema, která ukradla bonbon, se měla své spolubydlící zeptat, a Jiřina měla říct bezdomovci, že bagetu nemá. U některých příběhů si nejprve nebyla jistá a přemýšlela nahlas. „*Asi Jana? Vymazala všechny fotky. Eva taky... není dobrý někomu hrabat v telefonu.*“ Nakonec se rozhoduje pro Evu, která „*hrabala v telefonu*“, oproti Janě, která měla dobrý záměr. Záměr vidí i v rozdílu krádeží

zvířat. Jednoznačně je horší Jan, který krade myši. Jirku, který vypustil papouška z klece, ospravedlňuje. „*To malinký krádež. Jako on viděl smutnej papoušek, tak potřebuje asi jít ven.*“ Kromě úmyslu posuzuje také prohršky, v případě šesté dvojice příběhů lež, z hlediska adresáta. „*Lhala mamince. A to není dobrý.*“

V otázce trestů má Martina jasný postoj. Pokud Standa rozbil model kamarádovi omylem, má nahradit škodu, pokud to udělal schválně, už nemůže na kroužek chodit. Kolektivní potrestání považuje za spravedlivé. Souhlasí s tím, aby jeden ze tří kamarádů ostatní dva prozradil a pokud to neudělá, měl by být potrestaný s nimi. „*To má říct jako jedna nebo dvě, já to fakt nebyla.*“ V imanentní spravedlnost věří a vnímá prásknutí lávky jako trest za krádež. Pokud by nekradli, lávka by nepraskla.

Podstatu Heinzova dilematu hned na začátku trefně rekapituluje. „*Ženě chce pomoci... a ukrást je špatně.*“ Nejprve se snaží najít alternativní řešení. „*Ušetřit korunky.*“ Po námitce, že žena by zatím zemřela a možností je pouze ukrást či neukrást, volí možnost neukrást a jako jediná ze všech respondentů si za tím stojí. Ukrást je špatně, protože by šel do vězení a „*půjčka je blbost*“ kvůli exekuci. Na rozdíl od ostatních je schopná smířit se s možností, že by žena mohla umřít. „*Žena byla nemocná, tak chce asi už být v klidu.*“ Tento smířlivý postoj se odvíjí pravděpodobně od její osobní zkušenosti, kdy přišla postupně o oba rodiče (žije s rodiči nevlastními) a tak úmrtí ženy na rakovinu vnímá jako něco, s čím je třeba počítat. „*To je život.*“ Tato odpověď, podobně jako reakce na kolektivní potrestání, řadí Martinu nejspíše do prvního stupně morálního vývoje podle Kohlberga. Některé jiné odpovědi však ukazují, že v mnoha ohledech je její morálka určitě o něco dál.

Způsob, jakým Martina mluví o morálce a souvisejících tématech, je poznamenán její řečovou vadou a nízkou slovní zásobou. Nejčastěji používá jednoduché hodnotící výrazy dobře nebo špatně. „*A jak se chová spolehlivý člověk?*“ „*Dobře.*“ nebo „*Ukrást je špatně.*“ Často se také uchyluje k výrazům, které v původním významu popisují vnější stranu věcí, jako hezký, hnusný, častěji výraz hnusný, například „*hnusný svět*“, kde by existovalo pouze zlo. Ve výrazu hnusný vnímáme jistou citovou zabarvenost a negativní vztah ke zlému a špatnému. Citově zabarvené výrazy používá i jindy, například „*kecat je blbost*“. Je v tom znát určitá angažovanost a osobní přesvědčení, více než kdyby například

použila větu „*lhát je špatné*“, kterou mnozí přejímají od rodičů, učitelů a jiných autorit. Na posuzování Piagetových mikropříběhů můžeme vidět, že fázi morálního realismu má Martina již za sebou a z některých odpovědí působí spíše jako osoba s autonomní morálkou, třebaže ne tak rozvinutou jako u Daniela nebo Šimona. V jiných situacích však stále trochu zůstává u vázanosti na autoritu. První asociace na to, co je dobré a správné, bylo „*poslouchat mámu a tátu*“, a pokud si není jistá, co je pravda a co lež, zeptá se doma. Je tedy možné, že se nachází spíše ve stádiu morálky heteronomně autonomní. Ať už je to ve skutečnosti jakkoli, Martina je ukázkou toho, jak moc lehké mentální postižení s přidruženou logopedickou vadou zasahuje verbální projev člověka, třebaže v jiných oblastech je schopnější, než mnozí jiní, kteří se vyjadřují lépe. To pak může druhotně ovlivnit i morální oblast, pro kterou místy chybí pojmové vybavení. Navzdory tomu však Martina projevila dobrou orientaci v tom, co je správné a co špatné a také samostatnost v uvažování.

4.2.5 František

Sedmatřicetiletý František je citlivý a přemýšlivý, často však také zbrklý a chaotický muž. Když je nervózní, zakoktává se, nebo naopak mluví či jedná velmi rychle a překotně. Vyučil se zahradníkem, tuto práci vykonává částečně i v jedné neziskové organizaci, ale větší část směny myje „*černé nádoby*“ v tamější jídelně. Bydlí se svou postarší matkou, s níž se dělí o placení nájmu a pomáhá s domácností. Dochází na hudebně-pohybový kroužek, jezdí na kole, chodí na procházky, trochu fotí, rád by si našel přítelkyni a žil více samostatně.

Rozhovor s Františkem probíhal v přátelské atmosféře. Občas autorku překvapil nějakou hlubší myšlenkou nebo nezvyklým výrazem, jindy naopak nečekaně nelogickou odpovědí. Měl trochu problém s porozuměním mikropříběhům, obvykle bylo potřeba mu je několikrát zrekapitulovat a udělat jasno v tom, která postava je která.

Jednou z důležitých věcí, kterou zmiňuje mezi prvními, je pro Františka spánek a odpočinek. Od toho, zda se dobře vyspí, se pak odvíjí, jakou má náladu, jak se chová a jestli ho baví práce. Samotnou práci považuje také za podstatnou hodnotu. „*Práce sice mě baví, ale jak kdy, když se blbě vyspím, tak mě to nebaví, jsem z toho otrávenej a moc mě to nebere. Ale je to práce, tak je to důležitý.*“ Důležitá je pro Františka i rodina, tedy především jeho staří rozvedení rodiče, neboť souro-

zence nemá. Zároveň si však uvědomuje, že rodiče tu jednou nebudou, a další věci, bez které si svůj život nedovede představit, je jistá samostatnost a nezávislost. „*No, že se umím o sebe postarat dost sám a že si nechci zvykat na nikoho, abysem to, až ta máma nebude, abysem to prostě zvládnul. Zaplatit nájem, byt, všechno, abysem byl jakoby samostatnej. Abysem to zvládnul.*“ Sám touží ještě po větší míře emancipace, než jaké dosahuje v současné době, a uvědomuje si, že matka je na něm více závislá než on na ní. „*Moje máma mě má až tak moc ráda, že prostě ona se beze mě neobejde, že je prostě na mě závislá.*“ František by však rád „*měl vlastní život*“ a „*postavil se na vlastní nohy*“. Důležití jsou pro něj také kamarádi, kterých nemá mnoho, a zdraví, „*protože když má člověk zlomený srdce nebo zlomený zdraví, tak to logicky není dobrý.*“

Františkem oceňované vlastnosti jsou upřímnost a slušnost a také schopnost se ozvat, pokud člověku něco vadí. „*Aby uměl říct svůj názor, to je důležité.*“ Vadí mu však chování kolegyně, která je příliš rázná a „*hraje si na paní důležitou*“. Označuje ji za příliš „*tvrdou a hrubosrstou*“. Pro Františka je ve vztazích důležitá vzájemnost a komunikace. Přátelé by se měli navzájem zastoupit v práci a rodiče s dětmi by si měli sednout a vše spolu probrat, což se u něj v rodině neděje tolik, jak by si přál. „*Kdybychom si mohli sednout a ten problém prostě jako u stolu probrat, tak by to bylo lepší. Tak to bych se líp cejtil.*“ Za správné považuje nehádat se a chovat se k sobě „*s nadsázkou*“ a „*mít mezi sebou plusy*“. František je velmi vnímavý k mezilidským vztahům a snaží se své názory vysvětlit vlastními slovy, byť občas krkolomně. „*Každej je jinej, žejo a aby ty povahy byla jako u sebe, aby se mohly dohodnout, tak to je potřeba mít nějaký ten charakter.*“ Sám se sebou je spokojený, i když si uvědomuje, že horší vyspání a špatná nálada ovlivňují jeho chování. Párkrát na sobě zkoušel něco změnit, „*udělat se jinej*“, ale dle jeho slov to moc nejde.

František se také zajímá o veřejné dění, v době rozhovoru podobně jako Šimon sledoval situaci požárů v Austrálii. Je mu líto především zvířat, které zde zahynou, ale domnívá se, že on stejně jako ostatní lidé s tím nedovede nic udělat a záchrana planety je úkolem vědců.

František rozumí většině pojmů z oblasti morálky dobře, u některých si je nejistý, u jiných, obvykle více spojených s mezilidskými vztahy, je schopen hlubšího porozumění i vysvětlení. Ne zcela přesně rozumí například pojmu nespravedli-

vý, nejprve tak označuje člověka, který neříká úplnou pravdu nebo říká napůl pravdu, a dodává, že neví. Po konkrétním dotazu na nespravedlivé chování učitele uvádí příklad učitelky, která *„si na toho žáka zasedne a dává mu víc domácí úkoly“*, což byl kdysi jeho vlastní případ. Nepochopil, že to učitelka pravděpodobně dělala proto, aby si látku procvičil a lépe ji pochopil, nikoli proto, že by byla nespravedlivá. Poctivý je pro něj člověk, který dělá svou práci pořádně a pokud něco rozbije, uklidí po sobě škodu, pokud je někdo spolehlivý, přijede na smluvené místo. Některé pojmy vztahuje přímo k sobě, jako odvahu vnímá získání nové zkušenosti, ačkoli neví, zda to zvládne, či ne. *„Třeba jedu na schůzku s někým, nevím, co mě čeká, co mě nemine, a jedu do neznáma. Mít odvahu tam jet, nebát se.“* Zajímavě nahlíží také na pojem věrnost, kdy na prvním místě nejmenuje věrnost případné partnerce, ale naopak, kdyby si nějakou přítelkyni našel, věrnost kamarádovi, tedy že by ho nezačal zanedbávat jen proto, že má *„babu“*. Zavolal by mu, domluvil by si schůzku, jel by ho navštívit, zkrátka by se snažil si na něj nadále dělat čas. Důvěřovat někomu znamená pro Františka toho člověka znát a vědět, co od něj čekat, příklad však dává poněkud nesrozumitelný. Vysvětlit umí také pojem odpuštění, nevysvětluje však ani tolik, co se během odpuštění děje, ale spíše proč se tak děje. *„Odpuštění je, když například ten kamarád by se hůř zachoval, a já vím o něm, že takový vlastnosti má a že se neumí chovat třeba adekvátně... a že je třeba takovej jinej než já, tak bysem mu prostě odpustil.“* Dodává však, že pouze jednou, protože pokud by odpustil víckrát, kamarád by si na to zvykl, zlobil a František by pořád jen odpouštěl. Na Františkově popisu odpuštění, stejně jako když vysvětluje důležitost komunikace, je znát, jak velmi si uvědomuje odlišnost lidí, lidských povah a existenci jednotlivých vlastností. I v lásce je důležité, *„když si ty dva mají co říct a mají vzájemný vlastnosti.“*

Přejdeme k otázce pravdy a lži. Pravdu definuje jako *„aby člověk pochopil, co je za tím i co je před tím.“* Mluvit pravdu je pro Františka důležité, neboť *„když si budou lhát lidi, tak to není dobrý.“* Cituje přísloví lež má krátké nohy a domnívá se, že stejně se časem člověk dozví pravdu. Navzdory tomuto tvrzení je však toho názoru, že existuje situace, kdy je v pořádku říct lež. *„Záleží jak komu a s kým a v jaké situaci. A co člověk čeká od toho.“* Jako příklad dává vlastní zkušenost, kdy kamarádům zalhal, že se s nimi nemůže setkat, protože se mu nechtělo jezdit přes celou Prahu. Oni dva to k sobě měli blízko, tak se mohli sejít jen spolu, a František si raději vymyslel falešný důvod, než by přiznal, že se mu nechce. Pokud však

zalže někdo jemu a on to zjistí, snaží se přijít na to, proč mu chtěl daný člověk lhát. „*Chci tomu přijít na kloub, jak to je.*“

Dobro a zlo definuje František nejprve jednoduše. „*Dobro je dobro a zlo je zlo. Jako v té pohádce.*“ Svět, kde by zavládlo dobro, popisuje následovně: „*Aby třeba se lidi nevraždili, aby nebyly války, aby byl prostě mír na zemi. Aby bylo hodně zvířat, aby se třeba srnky nešly zabíjet.*“ Popisuje tedy svět, kde by neexistovalo zlo, jako příklad zla dává ještě zavírání lidí do koncentračních táborů. František tedy vnímá dobro a zlo především na celosvětové globální úrovni a to nejen mezi lidmi, zohledňuje i zvířata. Velmi zajímavé je jeho vysvětlení původu zla. „*Zlo má tři druhy. Zlo, že to jako nevidíš, pak je zlo takový to zlý a pak je zlo zákeřný.*“ První zmiňované chápe jako náhlou nešťastnou událost, „*jakože to přijde a ty nevidíš, že to zlo přichází.*“ Zlo zlé může stále někdo vytvářet, má původ v lidech. „*Že prostě není dobrej ten člověk, že je zlomyslněj, rád škodí, mu to dělá i dobře.*“ Za zlo zákeřné považuje například sopky či jiné přírodní katastrofy. Na toto dělení pravděpodobně přišel sám, není příliš schopen vysvětlit, odkud ho má. „*Tak různě. Něco jsem viděl v televizi.*“

Po vysvětlování pojmů jsme se s Františkem přesunuli k jeho morálnímu usuzování a k reflexi toho, podle čeho se v životě rozhoduje on. K rozlišování dobrého a zlého využívá „*rozum, cit, zkušenosti třeba od mámy nebo od táty.*“ Z výchovy rodičů si pamatuje například to, že pokud se mu něco nelíbí, má si danou možnost ověřit. Rovněž se řídí jakýmsi instinktem, pocity. „*Když je mi něco nepříjemnýho, nebo se mi to nelíbí, tak do toho prostě nejdu.*“ Zná také pojem svědomí, které nazývá šestým smyslem, a na rozdíl od ostatních respondentů nezná pouze výčitky svědomí, ale vnímá ho právě jako jakýsi varovný signál dopředu. „*Svědomí je třeba, že bych do tohohle neměl jít, nebo svědomí, že mi to po určitý době vrtá hlavou.*“ Jak vyplynulo již při rozhovoru o pravdě a lži, je pro něj důležité zjišťovat příčinu věcí a rozumět tomu, proč se co děje a proč se lidé chovají, jak se chovají. Za vzory považuje své rodiče, především matku, otec jako vzor prý „*není úplně ideální*“. Jeho dalšími vzory a oblíbenými hrdiny jsou herci akčních filmů jako Bruce Willis, Sylvester Stallone či Jean-Claude Van Damme.

Posuzování mikropříběhů bylo pro Františka místy náročné. Zatímco když mohl hovořit samostatně, projevovala se jeho přemýšlivost, v reakci na příběhy se naopak ukazovala jeho zmatečnost a zbrkllost. Bylo třeba mu příběhy více rekapit-

tulovat, občas reagoval slovy „ta první“ a k tomu připojil jméno postavy z druhého příběhu, nebylo tedy vždy jasné, koho myslí. Své odpovědi měl sklon měnit po doplňujících otázkách, kdy obvykle celý příběh pochopil, uvědomil si jeho další aspekty nebo jen proto, že se cítil znejistěn. Nakonec většinu příběhů hodnotil spíše podle úmyslu a například u problematiky lži mu byly jasné hned obě dvojice příběhů a u všech ihned chápal úmysly postav. U otázky neobrátlosti a jejích důsledků to nebylo tak zřejmé. Jako horší nejprve hodnotil rozbití sklenic. Po rekapitulaci odpověď změnil. „*Už to chápu. Ty chipsy mu nepatřili, tak měl být spravedlivej a zeptat se, jestli si je může vzít.*“ Podle následků hodnotil druhý příběh se smazáním fotografií. Problém mu činilo posouzení krádeže domácích mazlíčků. Nejprve jako horší označuje krádež myši, při otázce, proč je to horší než vypuštění ptáka z klece, mění svou odpověď. Hlavní hrdina se prý měl kamaráda optat, jestli by ptáka nemohl pustit ven. Pro autorku byla poněkud překvapující obhajoba krádeže myši. „*No, taky to není dobrý, ale co mohl dělat, žejo.*“ „*Neukrást mu ji.*“ „*Když ji ale chtěl? Když mu ji chtěl sebrat?*“ Tato reakce ukazuje na určitou morální volnost a je v rozporu s předchozími odpověďmi. Při posledním ujišťujícím dotazu však svou odpověď změnil. Druhou krádež hodnotí téměř opačně. Nejprve považuje za horší krádež bonbonu. „*Že to tý spolubydlící vzala a snědla.*“ Souhlasí s tím, že dobrý úmysl má přednost. Když je však konfrontován s tím, že bageta byla větší jídlo, bere svou odpověď zpět. Nakonec po rekapitulaci dodává: „*Podle mě i proto, že chtěla někomu pomoci, to neměla ukrást, ale měla se zeptat.*“ Udělat dobrý skutek tím, že uděláme jiný špatný, považuje za „*částečně*“ špatné.

V určování míry trestu postupuje František poněkud zvláště. Nejprve odpoví tak, že by dal Standovi, který kamarádovi rozbil model, jen malý trest – musel by zakoupit nový model. Pokud by to udělal schválně, jednal by stejně. „*Trest by pro něj bylo, že by musel zajít do krámu a koupit novou věc.*“ Na otázku, jak by tedy trestal v případě, že by k rozbití došlo nezáměrně, volí jako formu trestu „*třeba jen pohlavek, malej*“. František tedy vnímá pohlavek jako mírnější a adekvátnější trest než skutečné napravení škody. V imanentní spravedlnost po první otázce věří, ale nakonec se domnívá, že pokud by přes lávku utíkali rychle, praskla by i tak. Příběhu o kolektivní zodpovědnosti má nejprve problém porozumět. Nejprve mu totiž nedochází, že asistentka nemohla toho, kdo nekouřil z trestu vynechat, když nevěděla, že se neprovinil. Potrestání všech však nepovažuje za

dobré. To, jestli měl třetí kamarád zbylé dva prozradit, záleží na tom, „*jaký měl úsudek*“. Sám za sebe by však František řekl pravdu.

Na závěr jsme se dostali k Heinzovu dilematu. Pojem dilema František znal a jako příklad uvedl rozhodování, jestli si dát kafe s mlékem, nebo bez mléka. Netušil, že ho čeká dilema mnohem složitější. Podobně jako ostatní respondenti, i František nejprve odpověděl, že by lék neměl ukrást, „*protože krást se nemá a není to dobrý*“. Heinz by se měl poradit a vymyslet jiný způsob, jak lék získat. Jak mu však postupně docházelo, že jiná možnost skutečně není, měnil svou odpověď. Nejprve se dostal do stavu, kdy na něm bylo vidět, že on sám skutečně prožívá dilema. „*Ukrást, jako dalo by se to, ale je to blbý... Ale zase, když by mu šlo o toho člověka... No, já nevím, když to je takový...*“ Nakonec se však rozhoduje. „*No já bych prostě toho člověka nenechal umřít, já bych prostě... asi buď bych teda šel sedět, nebo bysem zalhal.*“ Od první odpovědi, že krást se nemá a není to dobré, dochází k odpovědi, že je lepší lék ukrást, „*i když to není správný.*“ Důvod je především ten, že pokud mu na ženě záleží, neměl by ji nechat umřít. Na otázku, zda by ji měl nechat umřít, pokud by mu na ní nezáleželo, odpovídá ne a dodává: „*protože pomáhat a dělat dobro je důležitý.*“ Je otázka, kam Františka na vývojový stupeň morálky podle Kohlberga zařadit. Vzhledem k tomu, že záchranu ženy nevnímá jako něco, z čeho by Heinz profitoval, ale spíše jako jeho povinnost vůči ženě, na níž mu záleží (a později vůči člověku obecně), kloníme se ke 3. stádiu zaměřenému na vzájemné vztahy.

František mluvil během rozhovoru srozumitelně a také velmi rychle, občas se zadrhnul či zakoktal, ale ne až tak často, používal dost výplňkových slov, např. „*prostě*“ nebo „*jakoby*“ a obecnou češtinu s nespisovnými výrazy („*abysem*“) a koncovkami (-ej). Byl schopný se vyjadřovat ve složitějších souvětích. Občas užil nějaký méně obvyklý výraz, většinou popisující vlastnosti – „*hrubosrstá*“, „*upjatá*“, „*svérázná*“, příslovce adekvátně nebo nějaký vlastní originální spojení – „*mít mezi sebou plusy*“, „*zlo zlé, neviditelné a zákeřné*“ nebo „*pochopit, co je za tím a co je před tím*“. Užíval většinou hodnotící výrazy jako dobrý, špatný, horší nebo jiné méně běžné jako „*není to ideální*“, „*to by nemělo bejt*“. Občas použije výrazy, které naznačují absolutní vnímání pojmů – „*krást se nemá a není to dobrý*“, za tímto názorem si však nakonec absolutně nestojí. Mnohem typičtější pro jeho hovoření o morální problematice jsou naopak výrazy poukazující na jistou

relativnost. Například k popisu spolehlivost doplňuje „*když je to v té možnosti*“ a u poctivosti, kterou chápe jako dělat věci pořádně – „*pokud to jde*“. Nejčastěji operuje s pojmem „*záleží*“. U lži „*záleží na situaci a co od toho člověk čeká*“, tedy na záměru, při odpuštění kamarádovi záleží na míře. „*Záleží, jak moc by mi chtěl ublížit a jak moc by mě chtěl ranit. Záleží, co by jako udělal.*“ Tyto odpovědi ukazují, že František při svém rozhodování bere v potaz okolnosti a podle nich danou situaci posuzuje a následně jedná. Nejen z tohoto, ale i z dalších důvodů, se jeho morálka jeví být autonomní. František se více než na autoritu a přesně daná pravidla odkazuje na vlastní úsudek, zkušenost nebo intuici. Třebaže se občas do svých úvah zamotá, uvažuje trochu nelogicky nebo příliš zbrkle, touha po samostatnosti a emancipaci je výrazná nejen v jeho životě, ale i v jeho přemýšlení.

4.2.6 Bela

Bela je žena středního věku s kombinovaným postižením – tělesným, mentálním a zrakovým. Má zakrnělou a téměř nehybnou pravou ruku – pozůstatek po hemiparetické mozkové obrně, je téměř nevidomá (její zrak se neustále zhoršuje) a trpí epilepsií. Je tedy většinu času odkázána na něčí pomoc a asistenci, tu jí většinu času poskytuje nejlepší přítelkyně. Bydlí se starými a nemocnými rodiči a od svých 20 let pracuje ve výrobním družstvu pro osoby s různým typem postižení. Je verbálně a sociálně zdatná a velmi citlivá, až precitlivělá, často ji něco dojde nebo rozpláče. Občas má sklony věci trochu zveličovat a vidět v horším světle, než jsou. Dochází do hudebně-pohybového kroužku, kde zpívá a tančí, také hraje stolní tenis a občas fotbal pro nevidomé.

Rozhovor s Belou byl obohacující a přátelský, neboť respondentka považuje autorku práce za svou blízkou osobu, ovšem zpočátku se zdálo, že bude nejspíš i dost náročný. Hned při první odpovědi se totiž Bela rozplakala a bylo jasné, že v rozhovoru bude jistě několik dalších otázek, které by mohly precitlivělého člověka rozhodit. Naštěstí zbytek rozhovoru už Bela zvládla dobře, ačkoli bylo cítit, že vnímá svůj život jako často neveselý.

Pro Belu jsou nejdůležitější přátelé a kamarádi. A to především proto, že těch opravdových má jen málo a také proto, že je na jejich pomoc odkázaná. Beliny hodnoty se hodně odvíjí od jejího handicapu. „*Víš co, pro mě je důležitý, abych měla kolem sebe lidi, kterým mi porozumí a který mi dokážou pomoci.*“ Na druhých lidech nejvíce oceňuje „*přátelství, lásku, porozumění a péči o toho druhé-*

ho“, tedy prosociální chování a vlastnosti. Za přítele je velmi vděčná a nikdy na ně nezapomíná, když mají narozeniny nebo svátek. Důležité je pro ni i zdraví, to je dle jejích slov jednička, ale uvědomuje si, že její zdraví se bude akorát rok od roku zhoršovat. Těžký zdravotní stav si velmi uvědomuje u svých rodičů, o které se bojí. Zajímá se také o dění ve světě, ale snaží se to příliš neřešit, pokud to nemůže ovlivnit. *„Přednější je můj děj, můj stav, kolem mě, co se děje... Takže vnímám to, ale snažím se, aby registrovala, teda reagovala na věci, co se týkají mě.“*

Bela je velmi citlivá na chování ostatních, jako člověk s epilepsií se snadno rozruší, když se někde křičí, z hlasu lidí vycítí mnohé, stejně tak prý vnímá i jejich vůně. Je schopná reflektovat i své chování. Občas stane, že udělá něco, co ji posléze mrzí, a čím si druhého člověka postaví proti sobě. *„Ale dokázala jsem potom tomu člověku dokázat, že to byla vlastně chyba a otočila jsem si toho člověka vlastně zase zpátky.“* Sama usiluje o to, aby byla užitečná druhým. Vzhledem ke svým verbálním a sociálním schopnostem je nazývána mluvčí kolektivu, například řeší se šéfy problémy svých kolegů, druzí za ní přijdou, když se jim nedaří. Pomoc druhým vnímá jako jistou formu odplaty za pomoc jejich a také částečnou záruku toho, že i druzí jí budou nadále pomáhat s tím, co nezvládne ona. Je pro ni důležitá vzájemnost, nechce být pouze závislá na ostatních. *„Já bych chtěla teda ještě víc těm lidem kolem sebe pomoci, aby mi měli co vrátit, abych ty kamarády prostě neztrácela.“*

Většinu pojmů z oblasti morálních vlastností znala Bela dobře a dokázala je vysvětlit. Některé vysvětluje na zcela konkrétních situacích, jako například nespravedlnost. Popisuje situaci v práci, kdy dva dělají stejnou práci, jeden chce poradit a druhý, který mu začne radit, *„dostane od šéfa záhlavec“*. Je trochu děsivé, pokud se toto v prostředí jejich výrobního družstva skutečně stalo. Velmi konkrétně popisuje i případ odvahy, avšak odvaha v situaci chycení padajícího miminka z kopce dolů se jeví spíše jako pohotovost než překonání strachu. Zajímavě charakterizuje věrnost. *„Když máš někoho ráda nebo když máš prima kamaráda, tak že se s ním nerozkmotříš kvůli nějaký ptákovině jedný.“* Vzhledem k tomu, že pro Belu jsou blízké přátelské vztahy tou nejdůležitější hodnotou, má dobrou zkušenost i s pojmy jako důvěra či odpuštění a umí je vysvětlit. *„Důvěra znamená, že prostě k tomu člověku můžeš přijít a říct mu, co tě trápí, co tě bolí a že to s tebou ten člověk prostě řeší.“* *„Odpuštění znamená, že to prostě ten druhý spolkne,*

nebo setřepe ze sebe, přijde, podá si s tím člověkem ruku a prostě oukej.“ A k tomu přidává svou vlastní zkušenost.

Některé pojmy dokresluje popisy a vyjmenovává jejich druhy, jako například lásku. Ta může být něžná, zlobivá, barevná, červená, fialová, může být rozeznatelná i podle nějaké vůně, *„podle toho, jak toho člověka vidíš vedle sebe nebo cítíš vedle sebe.*“ Na požádání vysvětluje, co si představuje pod pojmem láska zlobivá. Ukazuje se, že láska zlobivá je v Belině podání něco jako italská domácnost. *„I když se milujou ti lidi, tak na sebe řvou jak paviáni a furt se hádaj.*“

Bela je schopná některé pojmy také definovat. Již zmíněná láska je pro ni vztah, *„něžný, příjemný vztah.*“ U jiných používá spíše jakýchsi obrazů či dokonce personifikací – lež si představuje jako *„vílu nenávisti“* a zlo jako *„zlého černokněžníka“*. Lež považuje Bela, nejspíše z osobní zkušenosti, za devalvací člověka. *„Když tomu člověku lžeš, tak mu dáváš najevo, ty ke mně nepatříš, ty seš nula, s tebou nechci nic mít, ty běž pryč.*“ Opět tedy vnímá u lži především její sociální aspekt. Pokud člověk mluví pravdu, druhý o něm bude vědět, že je pravdivý a že se na něj může spolehnout. Pokud člověk lže, dopadne to vždy špatně. Uznává však, že existují výjimečné momenty, kdy je správné zalhat. Podstatu lži chápe dobře, dokáže ji odlišit od chyby a nevědomosti.

Jestliže zlo je v Beliných očích zlý černokněžník a nenávist, dobro vnímá jako lásku, porozumění, vzájemnou pomoc. *„Když kolem sebe slyším smích, porozumění, prostě smích, baví se to s tebou, tak cejtíš... to z vás prostě jde... jde to z vás ven. Z toho srdíčka prostě vycítíš, že ten člověk si na tebe ten čas udělá, prostě zajímá se o tebe ten druhý, dokáže ti pomoci, když se stane něco...“* Opět se tedy jedná o harmonické vztahy, péči a pozornost.

Není proto ani velkým překvapením, že Bela se podle svých slov nejvíce rozhoduje podle srdce. Dává příklad situace odsuzování druhého pro jeho špatné chování. Má chuť označit ho za zlého a nekamarádit se s ním, ale srdce jí říká opak. *„Musíš se s tím člověkem spojit, prostě se v tom člověku naučit číst.*“ Je tedy potřeba druhého poznat, dříve než jej začneme odsuzovat. V rozlišování dobrého a správného jí rovněž pomáhá reflexe, jejími slovy přehrát si situaci znovu. Vzhledem ke své vysoké citlivosti často trpí výčitkami svědomí, jež označuje za hrozné sny, které nedají člověku spát. Výčitky svědomí netrpí jen v případě, kdy

někomu ublížila, ale i v situacích, kdy neudělala něco dostatečně dobře. „*Když se něco nepovede a ty víš, žeš to mohla udělat líp, poradit tomu člověku líp, to tě aj probudí.*“ Vliv na její rozhodování a posuzování má i výchova. Často se v duchu ptá, jak ji to babička učila nebo jak ji to máma učí. Jako velký vzor uvádí také kantorku, která se jí velmi věnovala a neodešla od ní, dokud danou věc neuměla. Dalšími vzory jsou pro ni vedoucí z práce a lektorky z volnočasového centra, kde se konal rozhovor.

Mikropříběhy chápala Bela dobře, většinu posuzovala podle úmyslu, kromě dvou případů, kdy vnímala důsledky příliš velké na to, aby od nich mohla odhlédnout. Jedním z nich bylo nezáměrné vymazání všech fotografií při snaze nahrát přítelovi do mobilu společnou fotku v porovnání se smazáním jen několika fotek při bezúčelném hraní si s cizím telefonem. Smazání všech fotek vnímá Bela jako horší, i přesto, že měla dívka dobrý úmysl. Obě hrdinky se však zachovaly špatně z toho důvodu, že se nezeptaly, zda si telefon mohou půjčit. Další případ byla krádež bonbonu vs. krádež bagety pro bezdomovce, neboť asistentka si musela jít koupit bagetu znovu. „*Vždycky je horší krádež celýho jídla než jednoho bonbonu.*“ Dává vlastní příklad situace, kdy jí někdo vezme v práci jedno kafe, anebo celý balík kafe a ona si ho pak nemůže dát. V dalších případech posuzuje situaci podle úmyslu. V prvním příběhu si dokonce myslí, že asistentka měla upozornit, že jde s tolika sklenicemi, aby si jí ostatní, zabraní do tance, všimli. Krádež myši je horší než vypuštění ptáka na svobodu, třebaže „*ztráta zvířete je vždycky špatná věc*“. Podle záměru hodnotí i případ poslání člověka na opačnou stranu. „*Náschvál je hůř, než když to uděláš omylem.*“ Zajímavě nahlíží na případ poslední lži. Většina respondentů odsuzovala Vilmu za to, že „*lhala mamince*“ a „*chtěla se ulejt*“. Pro Belu je horší fakt, že lhala o svém zdravotním stavu. „*Hazardovat se svým zdravím je špatná věc. Takže výmysl, jestli ti je blbě nebo dobře, to je špatný podle mě.*“ Příčinou takovéhoho úsudku je pravděpodobně Belin ne zcela dobrý zdravotní stav a vnímání nemoci v rodině.

I při otázce trestu hrají pro Belu roli mezilidské vztahy. U případu rozbití modelu by neúmyslné rozbití potrestala finanční náhradou škody. „*Peníze jsou větší trest, než když mu to dáš udělaný.*“ Úmyslné rozbití by pak potrestala tak, že by s ním „*měsíc nekomunikovala. A to je ještě horší.*“ Jako největší trest tedy vnímá ztrátu přátelství, odepření kontaktu. Ztráta kamarádů je v jejích očích také horší

varianta než kolektivní potrestání. To, pokud se viník nepřizná, považuje za spravedlivé. U nich v práci se to prý také tak dělá. Otázka, zda udat kamarády, je právě jedna ze situací, kdy se člověk rozhoduje, „*jestli to srdce má poslechnout, anebo jestli ne*.“ A Bela považuje za správnější kamarády neprásknout a společně nést následky. V případě imanentní spravedlnosti se domnívá, že prasknutí lávky byl trest, avšak pravděpodobně byla „*nakrápnutá, naříznutá nebo stará a praskla by tak, jako tak*.“

Po vyslechnutí Heinzova dilematu Bela prohlásila stejně jako už jednou, že se „*zdravím se nehazarduje*“ a také, že „*na nemocném člověku by se nemělo vydělávat*.“ Krádež léku ovšem odmítá a snaží se hledat, podobně jako Šimon, různé způsoby, jak lék získat jinou cestou. Odpracovat si lék, získat předpis od lékaře, najít jiného lékárníka. „*Prostě bych to z něj nějak dostala, ale ne krádeží*.“ Krádež zkrátka kategoricky odmítá, přestože živý člověk je důležitější než mrtvý. Nepřipouští si možnost, že by lék nemohla získat jinou cestou než krádeží. Později přiznává, že jí tyto otázky nejsou neznámé, psycholog ji z toho už kdysi zkoušel. Je otázka, jak tedy Belu podle takové odpovědi hodnotit. Kategorické odmítnutí krádeže by ukazovalo na konvenční morálku, konkrétně 4. stádium, ovšem celým rozhovorem s Belou se prolíná její velký důraz na vzájemné dobré vztahy, že by spadala spíše do stádia třetího. Nebo bychom mohli nechat stranou Kohlbergovu morálku spravedlnosti a podívat se na Belu jako typickou představitelku ženské morálky péče, o níž hovořila Carol Gilliganová.

Bela má sklony mluvit pomalu a rozvážně, v její řeči se mísí prvky moravského nářečí, spisovné češtiny a obecné češtiny, kterou nasála za roky strávené v Praze. Jednou použila vulgárnější výraz a často se v její řeči objevovaly výrazy citově zabarvené, jako například „*kvůli ptákovině jedený*“ nebo „*když tě neprásknou, sežerete si to všichni*“. Při hodnocení užívá pojmy jako dobrý a špatný, lepší a horší, pokud mluví o porušování pravidel, tak výrazy „*omylem*“ nebo „*naschvál*“. Má sklony dávat hodně konkrétní příklady, nejčastěji ze své zkušenosti, v její řeči se občas vyskytne nějaké cizí nebo méně časté slovo („*registrovat*“, „*rozkmotřit*“), smyslový popis nebo obrazné připodobnění. Belina morálka působí jako autonomní, ve všech možných ohledech zaměřená na vzájemné dobré vztahy, přátelství a porozumění. Tento sklon může být ovlivněn Beliným kombinovaným postižením, které ji dělá závislou na ostatních. Bela si však uvědomuje nerovnost

jednostranné závislosti, proto je vděčná za každou pomoc či pozornost a snaží se ji po svém alespoň trochu oplácet. Morálku vnímá jako něco, co v dnešní době upadá, neboť podle ní si mladí lidé dělají ze života legraci. A přitom, jak řekla Bela a tato věta vystihuje také celý náš rozhovor i její přístup, „*ten život je sakra vážná věc.*“

5. Vyhodnocení a diskuse

V následující kapitole zasadíme výsledky výzkumu představené v šesti případových studiích do širšího kontextu. V první řadě se pokusíme porovnat jednotlivé respondenty mezi sebou, najít podobnosti, odlišnosti a možnosti zobecnění. Ve druhé části pak vztáhneme výsledky výzkumu k teoretickým poznatkům, které byly představeny v prvních třech kapitolách.

5.1 Morální usuzování osob s lehkým mentálním postižením – pokus o zobecnění

Každý z respondentů usuzoval nad morální problematikou svým specifickým způsobem, přesto můžeme najít mnoho momentů, kdy se jejich pohledy a úvahy podobaly, a také momenty, které se z různých důvodů lišily a zasluhují porovnání.

5.1.1 Hodnoty lidí s lehkým mentálním postižením

Téměř s jistotou můžeme tvrdit, že pro osoby s mentálním postižením je jednou z nejdůležitějších hodnot jejich rodina. V různé míře ji uvedl každý respondent. Jedná se o rodinu původní, do níž se narodil, a jedním z důvodů bude jistě to, že z rodiny zcela neodchází a nezakládá si rodinu vlastní. A pokud rodiče zemřou, bývá to už jen sourozenec se svou rodinou prokreační, kdo člověku s mentálním postižením zůstane. Lze to vidět například u Daniela, který klade velký důraz na to se s bratrem a jeho dětmi navštěvovat a například vypomoci s hlídáním. Kromě rodiny jsou pro respondenty důležití i přátelé a kamarádi, třebaže někteří neumí hlouběji popsat, co jim přátelství přináší, a zůstávají pouze u popisu společného trávení času. Jiní však vyzdvihují i další přednosti přátelství. Nejvíce Bela, pro niž jsou přátelé téměř existenciálně důležití, neboť rodiče už se o ni příliš starat nemohou. Člověk je tvor sociální a žije ve vztazích. A člověk s mentálním postižením není výjimkou. I pro něj jsou dobré vztahy jedna z nejcennějších věcí, co má.

Pro většinu tázaných osob s lehkým mentálním postižením je velmi klíčové jejich pracovní uplatnění, zaprvé spolu s dalšími dovednostmi jako cesta k jisté nezávislosti, zadruhé jako forma seberealizace a učení se nových věcí. Nové pracovní dovednosti vyzdvihuje především Martina a Daniel, nezávislost, schopnost se o sebe postarat zase František. Nezávislost či práci nejmenovala pouze Leontýna, která se teprve vyučuje a bydlí s rodiči, a Bela, která si vzhledem ke svému

handicapu velmi uvědomuje svou závislost na druhých. Velkou hodnotu však pro ni má vděčnost, kterou společně se schopností zastávat se kolegů vnímá jako jakousi formu odplaty za péči a pomoc.

Významnou hodnotou je pro lidi s lehkým mentálním postižením také zdraví, ale téměř nikdo z nich ho nejmenoval sám od sebe, možná proto, že jeho důležitost považují za samozřejmost. Například podle Leontýny je zdraví důležité snad pro každého. Pro Daniela je zdraví podstatnou hodnotou především z toho hlediska, že se jeho zdravotní stav od mládí výrazně zlepšil, Bela naopak upozorňuje na své zhoršující se zdraví a negativní vyhlídky a také dvakrát opakuje, že se zdravím se nehazarduje. Samostatně vyzdvihuje zdraví jako „to top“ pouze Šimon a František pozitivně cení dobrý spánek.

Většina dotazovaných osob s lehkým mentálním postižením si žije spíše usedlejší a poklidnější způsobem života, avšak mají své zájmy a koníčky, které je baví a dělají jejich život pestřejším a radostnějším. Pro některé je důležitá i jistá míra vzrušení a poznávání nových věcí, především pro Daniela a Šimona. O veřejné dění se zajímali spíše dotazovaní muži než ženy, nejvíce Šimon, který má altruistické sklony a touhu pomáhat.

Na základě výše uvedeného si můžeme dovolit tvrdit, že lidé s lehkým mentálním postižením mají v mnoha ohledech podobné či stejné hodnoty jako lidé bez postižení, jen přizpůsobené svému způsobu života a svému handicapu.

Pokud se přesuneme k hodnotám týkajícím se konkrétního chování, vlastností, vztahů s druhými lidmi, je pro osoby s lehkým mentálním postižením zásadní, když se k sobě lidé chovají hezky a slušně. Většina je však schopná jít dále za tyto obecné pojmy a popisuje konkrétnější chování. U některých se vyskytuje apel na neporušování nepsaných pravidel slušnosti, tedy nemluvit hrubě, nelhat, nekřičet, nekrást a „nezlobit“, ti, kteří vnímají vzájemné vztahy více do hloubky, považují za nejdůležitější porozumění, pochopení, toleranci. Někteří si uvědomují a verbalizují potřebu vzájemnosti hezkého chování, Šimon zmiňuje tzv. zlaté pravidlo, Bela usiluje o to pomoc druhým vracet a František preferuje společnou komunikaci při řešení problémů. Proti naprosto harmonizujícím tendencím ve vztazích jde například Františkův výrok, že člověk by se měl umět ozvat, říct svůj názor. O budování vlastního názoru se snaží i Šimon. Někteří lidé s lehkým mentálním

postižením si velmi uvědomují, že jsou svébytnými osobami a jen proto, že mají jistý kognitivní a jazykový deficit, nemusí ve všem poslouchat druhé. I tak má část z nich mezery v sebereflexi, někteří jsou se sebou úplně spokojeni, nepotřebují na sobě nic zlepšovat, nevnímají žádné své chyby. To, že se občas zachovají špatně, si však uvědomují.

5.1.2 Porozumění pojmům z oblasti morálky

Většinu pojmů dotazovaní lidé s lehkým mentálním postižením znali, rozuměli jim a dovedli částečně vysvětlit. Některí lépe a přesněji, jiní hůře. Tato schopnost se odvíjela od jejich řečového vybavení, zkušeností a celkového přehledu. Některé vlastnosti vysvětlovali na obecnějších příkladech, jiné na situacích, které skutečně zažili. Pojmům, jako poctivost, spolehlivost, přátelství nebo láska rozuměli téměř všichni. Některí zvládali vysvětlit podstatu pojmů, jindy popsali spíše situaci, kdy se daná vlastnost objevuje, nebo pojem hodnotili a uváděli, co s ním mají spojené. Zajímavé bylo rozdílné chápání slova odvážný. Polovina respondentů ztotožňovala odvalu s jakousi neohrožeností, obětavostí nebo schopností někomu pomoci, František, Daniel a ve svém druhém příkladu i Šimon ji spojovali spíše s překonáním nebo absencí strachu z nových a neznámých situací a Leontýna dávala příklad odvahy vystoupit na něčí obhajobu. Z trochu jiné kategorie byly pojmy důvěra, odpuštění, svědomí nebo dilema. Jako nejznámější a nejpochoptelnější se jevil výraz odpuštění a také svědomí, spíše však ve spojení výčitky svědomí, samostatně si s ním někteří respondenti neuměli poradit. Odpuštění vysvětlovali jako dát někomu druhou šanci, vymazat předchozí událost, podat si s tím druhým ruku. Bylo znát, že mají s odpouštěním vlastní zkušenosti. Náročnější byl pojem důvěra, tomu rozuměli lépe respondenti s výraznějším sociálním cítěním. Výčitky svědomí zažili téměř všichni, někteří je popisují jako velmi trýznivý zážitek. Trochu úsměvné je srovnání vysvětlení slova dilema, na něž byli respondenti dotázáni ve vztahu k Heinzovu dilematu. František popsal dilema, kdy neví, zda si dát kafe s mlékem nebo bez mléka, Šimon situaci, kdy se nemůže rozhodnout mezi dvěma nápady na divadelní či filmový námět, obvykle však dojde k nějakému kompromisu.

Trochu podrobnější bylo rozebírání dvojic pojmů pravda a lež a dobro a zlo. Podstatu lži chápali všichni respondenti až na Leontýnu, která za lež považovala i chybu či omyl. Ostatní dobře rozuměli první modelové situaci se špatným časem

na hodinkách a kromě Františka pochopili i druhý případ, kdy je se záměrem zalhat omylem řečena pravda. Někteří respondenti uměli lež vysvětlit, definovat, především Šimon, který vyjmenoval několik různých synonym. František naopak svými slovy zkoušel popsat pravdu. Mluvit pravdu je pro všechny respondenty velmi důležité, ale jsou si vědomi toho, že existují situace, kdy je lepší zalhat. Všichni souhlasí s modelovou situací zalhání příslušníku gestapa ve snaze zachránit ukrývané Židy za války a někteří dokonce dávají příklad své vlastní situace, kdy považovali za správnější zalhat. K mluvení pravdy vidí různé důvody – od přesvědčení, že lhát se nemá (Leontýna), přes vědomí toho, že lež vyplave na povrch a má horší následky (Daniel, František, Šimon, Bela) a člověk může ztratit důvěru (Daniel, Šimon) až po zohlednění druhé strany – lhát není vůči druhému fér (Martina) a dává se mu tím najevo, že ho nebereme jako sobě rovného (Bela). Rozhodně se tedy o mluvení pravdy nedá říct, že by ho měli lidé s lehkým mentálním postižením jen jako naučené pravidlo, které se neporušuje.

Odpovědi respondentů ukazují, že lidé s lehkým mentálním postižením znají a chápou i takové abstraktní pojmy jako je dobro a zlo, třebaže někdy trochu jinak, než lidé bez mentálního postižení. Snazší pro ně bylo vysvětlit pojem zlo a také dobro někteří popisovali spíše jako absenci různých projevů zla. Některým pomohla při popisu těchto dvou pojmů představa světa, na kterém by zavládlo pouze dobro nebo pouze zlo. Část vnímala zlo především v mezích svého života (Martina, Leontýna) – lhaní, křičení, zlobení, Leontýna dokonce považuje za zlo i vulgární mluvu, jiní ho chápou také globálně – války, zabíjení, přírodní katastrofy (Daniel, František). Šimon upozorňuje na to, že zlo se může pohybovat na různé škále a není zlo jako zlo. Dobro většina respondentů, ztotožňovala s nepřítomností zla a s dobrými skutky, dobročinností, vzájemnou pomocí, mírem. Bela, velmi zaměřená na mezilidské vztahy, charakterizovala zlo jako nenávisť a její popis dobra se velmi blížil popisu vzájemné lásky, pochopení a přijetí.

Srovnání a zobecnění v následující podkapitole ukazuje, že lidé s lehkým mentálním postižením, tedy konkrétně naši respondenti, mají povědomí o základních pojmech z oblasti morálky. Většinu chápou a vysvětlují spíše na konkrétních příkladech, avšak mnohem podstatnější je skutečnost, že jim svým způsobem rozumí. Nevíme, jaké je přesné IQ našich respondentů, většina se bude s velkou pravděpodobností nacházet v horním pásmu lehké mentální retardace, ale i tak pova-

žujeme zjištění o tom, jakým způsobem rozumí těmto pojmům z oblasti morálky, za velmi příznivé.

5.1.3 Zdroje morálky a posuzování příběhů s morální problematikou

Ptát se po původu morálního usuzování osob s mentálním postižením a na to, podle čeho se rozhodují, se jeví jako velmi zajímavé a podstatné. Jejich odpovědi totiž ukazují na míru jejich schopnosti sebereflexe a metakognice. Jedním ze zdrojů morálního vědomí respondentů byla rozhodně rodina, širší okruh blízkých osob nebo v případě Leontýny skautský oddíl. Někteří si z výchovných pouček pamatují především ty základní jako nelhat a nemluvit sprostě (Leontýna), jiní spíše zásady slušného chování (Martina). Někteří poučky od rodičů rozvádějí a ukazují tak, že pochopili i jejich podstatu (Daniel), nebo že je rodiče naváděli i k samostatnému přemýšlení (František). Respondenti mají v těžších chvílích tendenci na své vychovatele obracet v duchu (Daniel, Bela) nebo se na ně obrací i reálně s žádostí o radu (Martina). Roli v jejich morálním usuzování a také jednání hrají i jejich vzory, především u Šimona, v jehož případě jsou to záchranáři nebo situace ve filmech, které ho ovlivnily. Kromě vnějších vlivů jsou však respondenti schopni popsat i vlivy vnitřní. Na konkrétní dotaz většina souhlasí s tím, že jim do jisté míry pomáhá svědomí, obvykle spíše výčitky svědomí zpětně, v případě Františka i instinktivně dopředu. Dále je to přemýšlení nad situací, snaha zohledňovat okolnosti (Daniel), ptát se po pravdě (Martina), vytvářet si svůj vlastní názor (Šimon) a poslouchat srdce (Bela). Někteří respondenti spíše popisují, jak v situacích postupují, jiní jsou schopni označit konkrétně, podle čeho se rozhodují výrazy jako rozum, cit, srdce, zkušenost. Na těchto odpovědích můžeme vidět, že lidé s lehkým mentálním postižením jsou schopni samostatného úsudku a že někteří dokáží své usuzování také částečně reflektovat.

Nyní se přesuneme od reflexe poznávání a rozhodování k usuzování samotnému. Z rozhovorů nad mikropříběhy vyplývá, že většina dotázaných lidí s lehkým mentálním postižením má období morálního realismu za sebou. Tento výsledek jsme očekávali, jelikož k mravnímu realismu mají tendenci děti ve věku 6-7 let a lehké mentální postižení odpovídá mentálnímu věku vyššímu. Dokonce i Leontýna, jejíž morální vývoj se zdál být na nižší úrovni než u ostatních, ve většině případů rozhodovala podle úmyslu. Ovšem v několika případech posuzovala podle důsledků a občas nebylo jasné, nakolik příběhu rozuměla. To bylo občas nejisté i

u Františka. Většinu příběhů však všichni pochopili a často dávali najevo, že se podle jejich názoru zachovaly špatně obě postavy. Pokud měli jejich jednání porovnat, častou používali výrazy jako omylem, nechtěně nebo naschvál, že je něco horší nebo, že se to nesmí. Podle důsledků posuzovali častěji dvě situace. Jedna z nich se týkala škody z neobratnosti, kdy dívka svému partnerovi buď nechtěně vymazala pár fotografií, protože si jen tak hrála s jeho mobilem, nebo mu nechtěně smazala všechny fotky, když mu chtěla udělat radost a nastavit mu společnou fotku jako tapetu. Ztráta všech fotografií byla v tomto případě příliš velká škoda na to, aby většina respondentů přihlédla k dobrému úmyslu, třebaže si ho uvědomovali. V druhém případě šlo o krádež jednoho bonbonu pro sebe z bonboniéry, která patřila spolubydlící, a krádež asistentčiny bagety pro hladového bezdomovce. Někteří respondenti se sice nakonec rozhodli pro zohlednění úmyslu, avšak většina považovala krádež jednoho bonbonu za spíše zanedbatelnou, zatímco krádež velkého jídla, které si poškozená musí znovu koupit, nikoli. Šimon navíc přihlížel k tomu, že se jednalo o bagetu patřící asistentce, tedy osobě, kterou on sám vnímá jako „*někoho víc*“ než klienta chráněného bydlení. Někteří respondenti se domnívali, že bylo situaci třeba řešit jinak, poradit se s asistentkou (Šimon) a nekrást za účelem udělat dobrý skutek (František). Na většině reakcí bylo znát, že respondenti situacím rozumí a umí od sebe odlišit jednání s dobrým a špatným úmyslem, případně omyl.

Otázky trestu se týkaly tři modelové situace. První se ptala po míře potrestání při úmyslném a neúmyslném poškození věci, druhá, asi nejkomplikovanější, řešila problematiku nesení kolektivní zodpovědnosti a třetí zjišťovala, zda respondenti věří v imanentní spravedlnost, tedy v jakousi neviditelnou trestající sílu. V prvním případě měla většina jasno v tom, že adekvátním trestem při neúmyslném rozbití věci, v tomto případě modelu na modelářském kroužku, je náhrada škody, tedy příspěvek na koupi nového modelu. Jediný František, jak se posléze ukázalo, vnímal peněžní náhradu jako spíše vysoký trest při neúmyslném rozbití modelu a situaci by řešil jen malým pohlankem. V případě záměrného poničení se všichni přimlouvali za vyšší trest, obvykle v podobě vyloučení ze zájmového kroužku, pokud by trestal lektor, nebo dočasné odepření kontaktu a kamarádství, pokud by měl provinilce potrestat přímo poškozený (Bela). Na příběh o kolektivní zodpovědnosti reagovali respondenti velmi různě, jak z hlediska posouzení spravedlnosti, tak z hlediska správného řešení takové situace. Podle čtyř respondentů (Daniel,

Leontýna, Martina, Bela) bylo potrestání všech spravedlivé a správné, podle Františka nebylo dobré a podle Šimona bylo spíše nespravedlivé a celá situace sporná. Tři z respondentů (Leontýna, Martina, František) se domnívali, že měl třetí kamarád, který se přestupek neudělal, ale byl mu přítomen, říct pravdu a vyhnout se trestu. Pokud kamarády kryl, byl potrestaný s nimi. Daniel nezmiňoval možnost udání spolubydlících, ale označil třetího kamaráda za spoluviníka, neboť byl prohřešku přítomen a nijak mu nezabránil. Zabránit kamarádům v kouření na pokoji měl hlavní hrdina i podle Šimona. Ten navíc dodává, že pokud by řekl pravdu, o kamarády by přišel. Stejný názor sdílí i Bela, podle níž je loajalita ke kamarádům zásadnější než vyhnout se trestu. S podobným řešením situací má zkušenosti. Z reakcí lze vidět, že více respondentů s lehkým mentálním postižením má spíše tendenci prozradit pravdu a vyhnout se trestu, ale Šimon a Bela, kteří jsou hodně orientovaní na dobré vzájemné vztahy, volí radši cestu kolektivní zodpovědnosti a soudržnosti. Ta odpovídá vyššímu školnímu věku, zatímco předchozí tendence spíše nižšímu. Víra v imanentní spravedlnost také spadá do mladšího školního věku. Všichni respondenti se v první odpovědi shodli na tom, že proboření lávky byl trest za kradená jablka. Pak se ale rozdělili do několika táborů. Martina a Leontýna (které se i podle v jiných odpovědích jeví na nižší úrovni morálního vývoje) věří, že by se lávka jinak neprobořila. Daniel přiznává, že neví, vnímá, že ho takové jevy přesahují, podle Šimona záleží, jestli už byla lávka před tím nalomená, ale do toho operuje pojmy jako karma, osud a citáty o Božích mlýnech. František a Bela jsou toho názoru, že by pravděpodobně lávky praskla za jakékoli situace, a Bela k tomu dodává, z jakých důvodů k prasknutí lávky mohlo dojít. Podle odpovědí respondentů můžeme pozorovat, že posuzování viny a trestu není u všech osob s lehkým mentálním postižením stejné a liší se podle úrovně morálního vývoje, schopnosti logického usuzování a také osobního založení i zkušeností.

Vrcholem celé problematiky morálního usuzování byl rozbor Heinzova dilematu. I zde se odpovědi respondentů lišily a rozdělily do více skupin. Zajímavostí však je, že nejprve všichni respondenti odpověděli, že Heinz by lék krást neměl. Ať už z toho důvodu, že krást se nemá a šel by do vězení, nebo že by se svým činem zachoval podobně špatně jako lékárník. Leontýna a František svou odpověď změnili brzy po konfrontaci jejich odpovědi s důsledky pro život ženy, Daniel svou odpověď změnil hned po otázce „Proč by lék neměl krást?“, Šimon a Bela se neustále snažili hledat jiná řešení a odmítali dát definitivní rozhodnutí. Jediná

Martina si stála za odpovědí, že by Heinz lék ukrást neměl. Zdůvodňuje to tím, že nemocná žena chce prostě již nechat v klidu zemřít a že krádež nebo půjčka má špatné následky. Tato odpověď by ji mohla řadit do prvního stádia Kohlbergovy morální škály – snaha vyhnout se trestu. Zároveň však její odpověď připomíná i konvenční morálku, v níž je podstatné respektování pravidel a zákona. Zbylé respondenty lze rozdělit do tří skupin. Do prvních dvou spadají ti, kteří se nakonec jednoznačně rozhodli pro krádež léku. V první skupině se nachází sama Leontýna, která nakonec souhlasí s tím, aby Heinz lék ukradl, ale jen kvůli ženě, která je pro něj důležitá. Pro nemilovanou ženu nebo někoho cizího nikoli. Z odpovědi je cítit závazek jen vůči známým a blízkým lidem, stejně tak trochu osobní profit, čímž tato odpověď spadá do druhého stupně morálního vývoje. Do druhé skupiny spadají František a Daniel, kteří po nějaké chvíli rovněž souhlasili s krádeží a na rozdíl od Leontýny se domnívají, že by Heinz měl pro ženu lék ukrást i v situaci, kdy už by ji nemiloval, stejně tak pro cizího člověka. František to odůvodňuje důležitostí dělat dobré skutky. Daniela rozohnilo nespravedlivé chování lékárníka, který by dle jeho názoru měl prohrát soud. Jejich odpověď částečně přesahuje druhé stádium, uvědomují si širší kontext situace a jednání postav, důvodem pro krádež není jen osobní přínos živé manželky, ale záchrana života obecně. Ovšem tuto odpověď nedali hned, ale bylo třeba je k ní dovést postupnými otázkami. Do třetí skupiny spadají Šimon a Bela, kteří dlouho odmítali dát jednoznačnou odpověď a stále se snažili najít způsob, jak získat lék jiným, v Šimonově případě velmi tvůrčím způsobem. Oba si uvědomovali, že jednání lékárníka je špatné, ale nechtěli připustit krádež, kterou též považovali za špatnou. Šimon připustil krádež v případě největší nouze a souhlasil rovněž s tím, že by měl Heinz zachránit i ženu, se kterou už by neměl dobrý vztah. Snaha zohlednit vše a nezachovat se za žádných okolností špatně, připomíná třetí stádium morálního vývoje.

Zařazení respondentů do určitého stádia morálního vývoje není definitivní. Jedná se o určení morálního stádia ve vztahu k Heinzovu dilematu, nikoli ke všem reakcím respondentů. Rozhodně nemůžeme tvrdit, že většina respondentů svým uvažováním spadá do prekonvenční morálky, neboť u posuzování jednodušších situací týkajících se porušování pravidel za méně dramatické situace vykazují spíše známky morálky konvenční, uvědomují si, co se smí a nesmí, co je správné a co je špatné. Diskuse nad Heinzovým dilematem i jinými modelovými situacemi neměla za účel primárně určit přesnou úroveň morálky respondentů, ale spíše

ukázat, jakým způsobem uvažují, co při uvažování zohledňují. A jak můžeme na jejich reakcích vidět, i lidé s lehkým mentálním postižením jsou schopni přemýšlet nad morálním dilematem, rozumí jeho podstatě a snaží se ho co nejlépe vyřešit.

Osoby s lehkým mentálním postižením odpovídají podle MKN-10 mentálnímu věku od 9 do 12 let. Právě období kolem jedenáctého roku věku je podle Jeana Piageta obdobím přechodu ze stádia konkrétních do stádia formálních operací, obdobím přechodu z heteronomní morálky do autonomní. To se projevovalo i na morálním usuzování našich respondentů. Někteří ještě vykazovali známky morálky heteronomní, případně heteronomně-autonomní (Leontýna, částečně Martina), která se odkazuje na autoritu a lpí na téměř bezpodmínečném dodržování pravidel, ostatní respondenti už se zdáli být, v různé míře, nositeli morálky autonomní. Kromě naučených zásad se snažili více stavět na svém vlastním úsudku, uvědomují si důsledky špatných činů, zohledňují ve svém rozhodování druhé.

Z výsledků výzkumu tedy vyplývá, že osoby s lehkým mentálním postižením jsou schopny morálního usuzování a samostatného rozhodování v rozsahu svého intelektu a adaptačních schopností. Závisí to však také na jejich zkušenostech, výchově, osobnostním založení. V něčem se reakce respondentů sobě podobaly, zároveň však ukazovaly, že každý je ve svém morálním usuzování jedinečný a nelze tedy, stejně jako u populace bez mentálního postižení, zjištění o jejich morálce generalizovat.

5.2 Vztah výsledků výzkumu k teoretické části

V této podkapitole se pokusíme o komparaci výsledků výzkumu s jinými výzkumy a morálními teoriemi představenými v první části práce.

5.2.1 Srovnání s ostatními výzkumy

V teoretické části jsme si představili několik zahraničních výzkumů zabývajících se morálkou a lidmi s mentálním postižením. Tyto výzkumy nelze s naším zcela srovnávat, neboť jsou kvantitativní, vycházejí z přesně naměřeného mentálního věku lidí s mentálním postižením, operují s velkými počty respondentů a využívají jiných metod. Také jejich cíle byly jiné, obvykle zjišťovaly závislosti a korelace a potvrzovaly hypotézy. I přesto můžeme k některým jejich výsledkům náš výzkum vztáhnout.

Většina výzkumů zjišťovala vztah mentálního věku a morálního vývoje a ukázala, že lidé s lehkým mentálním postižením, kteří mají mentální věk mezi 9-12 rokem, se svým morálním usuzováním podobají intaktním dětem v tomto věku. Tomu odpovídají i zjištění našeho výzkumu, podle nichž spadají respondenti s lehkým mentálním postižením do morálky na pomezí heteronomie a autonomie, někteří již mají morálku autonomní, třebaže v nich stále částečně zůstává tendence obracení se na autority nebo argumentují větami jako „*krást se nemá*“, které naznačují naučené lpění na bezpodmínečném dodržování pravidel. Podle výzkumů je morální vývoj osob s mentálním postižením pomalejší a obvykle ani nedosáhnou všech stádií. Naši respondenti se podle posuzování Heinzova dilematu nacházeli spíše na nižších stupních morálního vývoje podle L. Kohlberga. Výše morálního stádia však není přímo úměrná s výší intelektu. Na úrovni prekonvenční morálky se však může nacházet i člověk s vysokým IQ, „kognitivní vývoj je nezbytnou, ale nikoli dostačující podmínkou.“¹⁷⁶

Zpomalený vývoj morálního usuzování by mohl být příčinou toho, proč nejmladší respondentka nejevila na rozdíl od ostatních respondentů známky morální autonomie. Je možné, že do vyššího stádia ještě doroste. Nevíme jistě, zda ostatní respondenti také nebyli v jejím věku ve stádiu heteronomní morálky. Existuje však rovněž možnost, že má ze všech respondentů nejnižší IQ a že se její mentální věk již zvyšovat nebude. Takovou věc by bylo možné zjistit až za několik let.

Kromě morální struktury, která je podmíněna pouze kognitivně, se náš výzkum zabýval také morálními obsahy, stejně jako část článku Perry a Krebse¹⁷⁷, který jsme prezentovali v kapitole 3.1. Ty mohou být ovlivněny i sociálně, výchovou. Někteří lidé s mentálním postižením jsou schopni si zapamatovat pouze jednodušší poučky, které se pro ně stávají absolutními. Příkladem toho je především Leontýna, která často argumentuje zásadami o tom, že se nemá lhát, krást a mluvit sprostá slova. Stejně jako Perry a Krebs si ověřujeme, že morální obsahy lidí s mentálním postižením jsou především konkrétní, kromě naučené poučky ještě často uvádějí příklady, někdy z vlastní zkušenosti, jindy obecnější. Jen výjimečně byl někdo z respondentů (Šimon, Bela) schopen vysvětlit určitý pojem pomocí jiného abstraktního, ovšem dělo se to. Domníváme se, že je to způsobeno tím, že,

¹⁷⁶ VACEK, P. *Morální vývoj v psychologických a pedagogických souvislostech*, s. 47.

¹⁷⁷ PERRY, Joan E. a Dennis KREBS. Role-Taking, Moral Development and Mental Retardation. *The Journal of Genetic Psychology*. [online]. 1980, 136(1), 95-108 [cit. 2019-12-12].

jak jsme již zmínili, osoby s lehkým mentálním postižením mají mentální věk odpovídající přechodu ze stádia konkrétních operací do stádia formálních operací, a tak někteří částečně mohou být abstrakce schopni. Morální obsahy respondentů se odvíjely kromě výchovného působení také od jejich životních zkušeností, od jejich snahy napodobovat vzory, od zájmů, četby, sledování filmů. Vliv na jejich morální usuzování, které vychází z kognitivního vývoje a morálních obsahů, tedy nemá vliv pouze úroveň inteligence, ale mnoho dalších faktorů.

Zbylé jevy, jako například vliv socioekonomického statusu rodičů, úrovně morálky na ilegální chování nebo úlohu ústavní výchovy jsme v našem výzkumu nezjišťovali. Nebylo to naším cílem, nebyly k tomu uzpůsobené metody ani vhodní respondenti. Nezkoumali jsme ani vliv utváření sociální perspektivy na morální vývoj lidí s mentálním postižením, avšak respondenti, kteří více zohledňovali vzájemné vztahy, vykazovali též známky vyšší úrovně morálního vývoje.

Můžeme tedy konstatovat, že ačkoli se náš výzkum lišil od zahraničních výzkumů představených v kapitole 3.1, v závěrech, které jsou srovnatelné, jejich výsledkům odpovídal. Ještě se nabízí srovnání se statí Josefa Slowíka¹⁷⁸ o hodnocení osob s mentálním postižením. Ten se ve svých úvahách zabýval lidmi se všemi stupni mentálního postižení, spíše s tím těžším, jejichž hodnocení může opravdu mnohem více podléhat okamžitým potřebám a vlivu pečujících osob. Hodnocení a usuzování lidí s lehkým mentálním postižením se podobá více lidem bez postižení. Naši respondenti měli zásadní hodnoty společné s majoritní populací – rodina, zdraví, práce. Pro některé je dokonce práce důležitá nejen jako cesta k financím a jistému společenskému statusu, ale také k seberealizaci a učení se novým věcem. Pro některé z nich je důležitou hodnotou také nezávislost. Jak však správně poznamenává Josef Slowík, pro ty s těžším postižením má nezávislost úplně jinou podobu, stačí, když s ním druzí jednají jako s rovnocenným člověkem, třebaže potřebuje jejich péči. Důkazem toho je Bela, která je závislá na asistenci při pohybu a některých činnostech, a nejdůležitější pro ni je pochopení a porozumění druhých, cítit z nich zájem a náklonnost. J. Slowík ve své statí pojednává také o vlivu horší slovní zásoby osob s mentálním postižením na morální soudy a vyjadřování se o hodnotách. Naši respondenti, spadající do lehkého mentálního

¹⁷⁸ SLOWÍK, Josef. *Člověk s mentálním postižením jako subjekt hodnocení*. Speciální pedagogika. 2003, 13(3), 181-191, ISSN: 1211-2720.

postižení, mají oproti těžším stupňům ještě poměrně dobrou slovní zásobu, někteří naši respondenti, zvláště velmi sečtělý Šimon, ji měli až překvapivě dobrou. Ale u většiny bylo občas vidět, že jim při vyjadřování svých postojů některé pojmy scházejí nebo je neznají. Jejich aktivní slovní zásoba byla rozhodně nižší než pasivní, neboť určité pojmy byli schopni vysvětlit, ačkoli je například při jmenování dobrých vlastností sami od sebe nepoužili. Často se odmlčoval a hledal správná slova například Daniel, František občas přiznal, že neví, jak něco popsat, Martina se vyjadřovala ve velmi stručných jednoduchých větách, často odpovídala pouze slovy jako dobře nebo hnusně, místo aby konkrétně popsala, jak se daný člověk chová. Někdy však byla schopná dát na podnět příklad, co oním slovem myslela. Zdá se, že někteří lidé s mentálním postižením jsou zvyklí vyjadřovat se stručně a jednoduše, ale pokud jsou vyzváni, dokáží odpovědět podrobněji a složitěji. Podobné to bylo i v jejich uvažování. V některých případech, například u Heinzova dilematu, měli tendenci odpovědět automaticky podle naučeného pravidla a teprve na vyzvání začali nad problémem přemýšlet.

Na závěr třetí kapitoly představující výzkumy o morálním usuzování osob s mentálním postižením jsme vyslovili přání, aby se nám mezeru, která v oblasti zkoumání morálky lidí s mentálním postižením je, podařilo zaplnit. Věříme, že se nám to alespoň trochu povedlo.

5.2.2 Teorie psychologie morálky a výsledky výzkumu

Nyní se přesuneme od srovnání s jednotlivými výzkumy k obecnější teorii. K Piagetovým a Kohlbergovým teoriím o morálním vývoji člověka se odkazujeme v průběhu celého výzkumu a proto nepovažujeme za nezbytné s nimi již porovnávat výsledky našeho výzkumu. Avšak naší pozornosti unikala podrobnější analýza struktury morálky podle Thomase Lickona¹⁷⁹ a na tu se nyní zaměříme.

Thomas Lickona dělí lidskou morálku na mravní vědomí a mravní cítění a obějí strukturuje na šest dalších částí, jak o tom píšeme v kapitole 2.1. Nyní zkusíme nahlédnout na to, jak si v jednotlivých oblastech vedli naši respondenti. Začneme u kognitivní složky, tedy mravního vědomí. První část, mravní znalost, tedy obeznámení se s pravidly, byla pro všechny respondenty stejně snadná, všichni věděli, že krást a lhát se nemá. Poznání mravních znalostí a schopnost aplikovat na

¹⁷⁹ VACEK, Pavel. *Rozvoj morálního vědomí žáků: metodické náměty k realizaci průřezových témat*. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-386-4, s. 59-61.

různé případy již se trochu lišila, například Leontýna často argumentovala pouze opakováním poučky a ve svém vysvětlení nešla dál, u ostatních respondentů však bylo znát, že rozumí tomu, proč se lhát nesmí a kdy situace ještě není lež a kdy už je. Někteří respondenti byli schopni pohlížet na situace z pohledu druhých osob, například když posuzovali modelové situace, občas dokonce hodnotili prohřešek jak ze strany toho, kdo to udělal, tak ze strany poškozeného. Někteří svými výroky prokazovali, že jsou toho schopni i v běžném životě. Jeden příklad za všechny – Šimon i Bela několikrát zmínili, že se snaží poznat druhého člověka, neodsuzovat jej dopředu a neházet všechny do jednoho pytle. Čtvrtou složkou je morální usuzování, schopnost samostatného úsudku a porozumění morálním principům. I to většina respondentů prokázala při hodnocení modelových situací, otázky kolektivní zodpovědnosti i Heinzova dilematu. Je sice pravdou, že někdy nejprve odpověděli naučenou poučku bez přemýšlení, přiznávali, že v těžkých situacích by se někdy obrátili na rodiče, občas bylo jejich uvažování na nižší úrovni, ale ve většině případů skutečně samostatně usuzovali. U Heinzova dilematu a kolektivní zodpovědnosti zůstaneme i při rozboru páté složky, která se týká rozhodování s ohledem na následky. Většina respondentů byla ochotna přijmout možnost trestu, pokud to zachrání život milované ženy, Šimon a Bela, kteří se rozhodnutí pro krádež velmi zdráhali, však zase upřednostňovali spíše společné potrestání, než prozrazení kamarádů při kolektivní zodpovědnosti. Toto rozhodování se týkalo pouze modelových situací a ne skutečnosti, ale z vystupování respondentů se domníváme, že si za svá rozhodnutí jsou zvyklí nést následky, třebaže se nejedná o tak extrémní situace. Šestá část mravního vědomí je sebereflexe. Většina respondentů byla schopná reflektovat a popsat, podle čeho se v životě rozhodují a uvědomit si, že se ne vždy chovají tak, jak by měli. Trochu těžší pro ně bylo reflektovat své vlastnosti, téměř všichni tvrdili, že jsou se sebou spokojeni a nechtěli by se nijak dál proměňovat, pouze Šimon se více rozhovořil o osobním rozvoji a také častěji mluvil o různých situacích, kdy se nezachoval dobře a co u toho prožíval. Lidé s lehkým mentálním postižením tedy mají rozvinuté všechny složky mravního vědomí, ačkoli v různé míře a v hranicích svého intelektu.

Mezi složkami mravního citění jmenoval Lickona jako první svědomí, které má kognitivní a emoční část. Naši respondenti byli obvykle schopni popsat své uvědomění, že udělali něco špatně nebo se jim něco nepovedlo, a co v takové situaci zažívali. To charakterizovali jako hrozné pocity a hrozné sny, trápení, mrže-

ní a něco, při čem mají potřebu nadávat. Druhou složkou je sebeúcta. Všichni respondenti k sobě měli kladný vztah, obvykle by na sobě nic neměnili a své postižení buď příliš nevnímají, nebo ho nepovažují za překážku k tomu, aby se sebou byli spokojeni. Šimon, který si své postižení uvědomuje asi nejvíce, prohlásil, že se svým handicapem již smířil. Respondenti prokazovali také jistou míru empatie, což je třetí část mravního cítění, zvláště při posuzování mikropříběhů a Heinzova dilematu. Ukázat to můžeme na příkladu Daniela, který se natolik vcítil do Heinze, že se velmi rozhořčoval nad jednáním lékárníka a domníval se, že by měl kvůli své snaze se takto obohacovat prohrát soud. Ale i v jiných situacích projevovali respondenti s různými postavami soucit a pochopení. Láska k dobru se ukazovala nejčastěji při popisu, jak by to vypadalo, kdyby na světě zavládlo dobro. Většina respondentů dávala k takovému světu najevo své sympatie. Lásku k dobru jsme také mohli cítit z Bely, když popisovala, jak by se k sobě měli druzí chovat a co pro ni dobro znamená, nebo ze Šimona, který mluvil často o nezištné pomoci, záchranářích a touze být jako Matka Tereza. Pátou složkou je sebekontrola. Tu jsme neměli možnost zkoumat přímo, neboť naší výzkumnou metodou byl pouze rozhovor, ale z některých výroků respondentů vyplývalo, že se často umí ovládat, stejně jako to, že se občas dopustí něčeho, co nepovažují za správné. Jako příklad můžeme uvést Leontýnu, která dokázala měsíc před vystoupením nejíst sladké, na druhou stranu se přiznává, že si občas doma bere jídlo bez dovolení, nebo Daniela, který mluví o tom, jak se na veřejnosti snaží se nerozčilovat a nemluvit sprostě, ale občas ho někdo vytočí. Poslední částí mravního cítění je podle Lickony skromnost. Respondenti působili během rozhovoru spíše skromně než neskromně, ale není na autorce, aby něco takového posuzovala.

Ze srovnání vyplývá, že stejně jako mravní vědomí, i mravní cítění mají lidé s mentálním postižením do jisté míry rozvinuté a obojí se projevuje v jejich celkovém mravním přesvědčení.

Ještě ke dvěma tvrzením z teoretické části je třeba se vztáhnout. V první kapitole jsme uváděli, že lidé s mentálním postižením nejsou schopni zobecňovat pravidla a přijímají cizí názor jako absolutně platný. Naši respondenti mohou posloužit jako živé důkazy toho, že se tato skutečnost netýká všech osob s mentálním postižením, zejména těch s lehkým, a nelze ji generalizovat.

Závěr

V úvodu práce jsme se ptali po morálce osob s lehkým mentálním postižením a hned v první kapitole jsme ukázali, jak moc se podepisuje mentální postižení na intelektu, emocích a celé osobnosti člověka. Jak jsou oslabeny jeho poznávací funkce, jak je jeho myšlení jednoduché, jak je pro něj těžké postihovat kauzální vztahy, vyvozovat soudy, organizovat věci nebo řešit problémy. Literatura obvykle pojednává o mentálním postižení obecně a lehké mentální postižení zasahuje člověka do menší míry. Avšak i ono ovlivňuje životy lidí po všech stránkách. Nedokáží se rychle adaptovat na nové situace a řešit je, nemohou až na výjimky pracovat úplně samostatně a na svou vlastní zodpovědnost, pokud se rozhodnou založit rodinu, obvykle nedokáží děti vychovávat bez podpory, ne vždy jsou schopni dobré sebereflexe, neznají velké množství slov a pojmů, občas neumí dobře vyjádřit své pocity a potřeby. Dokáží však v rámci svého intelektu samostatně přemýšlet, hodnotit a osvojit si různá pravidla a zásady. A proto má smysl jejich morálku zkoumat.

Autorka si v rámci výzkumného šetření povídala o morálních tématech se šesti lidmi s lehkým mentálním postižením ve věku od 23 do 47 let. Otázkám rozuměli, přemýšleli nad nimi, říkali své názory. A pokud někdy odpovíděli bez rozmyšlení příliš jednoduše nebo naučeně, po doplňujících otázkách byli někteří schopni najít lepší slova nebo svou odpověď po zvážení okolností přehodnotit. Byli schopni morálního usuzování.

Co všechno jsme se díky těmto šesti respondentům s lehkým mentálním postižením o jejich morálce dozvěděli?

Dozvěděli jsme se, že nejdůležitější hodnotou je pro ně rodina, přátelé a zdraví, také možnost seberealizace v práci a nezávislost. Dozvěděli jsme se, že jim největší radost dělají kamarádi, učení se novým věcem nebo třeba zpěvníky. Dozvěděli jsme se, že se někteří zajímají o veřejné dění a mají touhu pomáhat, a někteří se snaží soustředit jen na to, co mohou ovlivnit. Dozvěděli jsme se, že považují za správné, když se k sobě lidé chovají hezky a slušně, a že odsuzují hádky, „*nadávání do retardů*“ i zlobení paní učitelky. Dozvěděli jsme se, že mají rádi, když se o věcech v klidu mluví a důležité je pro ně porozumění, pochopení, spolehlivost, ale také nemluvit sprostě. Dozvěděli jsme se, že většinou rozumí pojmům jako

poctivost či spravedlnost, že pod výrazem odvaha si představují jak neohroženou pomoc a záchranu člověka, tak překonání strachu z nových věcí. Dozvěděli jsme se, že odpuštění pro ně znamená celou věc smazat, podat si ruku a dát druhou šanci. Dozvěděli jsme se, že mají mnoho důvodů, proč mluvit pravdu, včetně toho, že lhát se nesmí. Dozvěděli jsme se, že si pod pojmem dobro představují pomoc a dobročinnost, absenci hádek, lhaní, válek i sprostých slov. Nebo zkrátka jen smích a přijetí. Dozvěděli jsme se, že poznávají to, co je správné a špatné, nejen podle toho, co je učili doma, ale také podle svého rozumu a citu, poslouchají srdce, snaží se přemýšlet a dělat si svůj vlastní názor. Dozvěděli jsme se, že největším vzorem kromě rodičů jsou pro ně záchranáři a hasiči, akční hrdinové nebo také vedoucí v práci. Dozvěděli jsme se, že při posuzování prohřešků dávají častěji přednost úmyslu před následky. Dozvěděli jsme se, že to nemusí být pravda, pokud jsou následky příliš velké. Dozvěděli jsme se, že vypustit cizí zvíře na svobodu je méně špatné než ho ukrást. Dozvěděli jsme se, že je lepší prozradit kamarády a říct pravdu, než být potrestaný. Také jsme se dozvěděli, že je lepší být potrestaný, než přijít o kamarády. Dozvěděli jsme se, že pohlavek je mírnější trest než nutnost uhradit škodu. Dozvěděli jsme se, že prasknutá lávka je trest za krádež jablek, ale že by praskla tak jako tak. Dozvěděli jsme se, že dilema se může týkat námětů na scénář i kávy s mlékem nebo bez mléka. Dozvěděli jsme se, že by Heinz lék krást neměl, protože krást se nemá, a jindy zase, že Heinz nemá jinou možnost, než lék ukrást. Také jsme se dozvěděli, že lidé s lehkým mentálním postižením jsou schopni nad dilematem uvažovat a připustit klidně i vězení pro záchranu lidského života. Dozvěděli jsme se, že je horší ukrást lék než nainstalovat do lékárny kameru a ukrást celý patentovaný postup výroby. Dozvěděli jsme se, že existuje spousta možností, jak lék získat jinak než krádeží, které by Lawrence Kohlberg rozhodně nevymyslel.

Díky našim respondentům jsme se dozvěděli, že lidé s lehkým mentálním postižením jsou schopni přemýšlet nad morální problematikou, mít svůj názor a stát si za ním. Většinou. A především jsme se dozvěděli, že jsou morálními bytostmi a že „i člověk s postižením prožívá svoje lásky, zklamání i svoje hodnoty.“

Seznam použitých informačních zdrojů

ČERNÁ, Marie. *Česká psychopedie: speciální pedagogika osob s mentálním postižením*. Vydání druhé. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. ISBN 978-80-246-3071-7.

DVOŘÁKOVÁ, Jana. *Morální usuzování: vliv hodnot, osobnostních charakteristik a morální identity na řešení a zdůvodnění morálních situací*. Brno, 2007. Diplomová práce. Masarykova univerzita.

EYRE, Linda, EYRE, Richard. *Jak naučit děti hodnotám*. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-275-1.

HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. *Psychologický slovník*. Třetí, aktualizované vydání. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0873-0.

HEIDBRINK, Horst. *Psychologie morálního vývoje*. Praha: Portál, 1997. Studium. ISBN 80-7178-154-1.

HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7367-040-2.

LANGDON, Peter E., Isabel C. H. CLARE a Glynis H. MURPHY. Developing and understanding of the literature relating to the moral development of people with intellectual disabilities. *Developmental Review* [online]. 2010, 30(3), 273-293 [cit. 2019-12-12]. Dostupné z: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S027322971000002X>

LANGDON, Peter E. a Emily MCDERMOTT. The moral reasoning abilities of men and women with intellectual disabilities who have a history of criminal offending behaviour. *Legal and Criminological Psychology* [online]. 2016, 21(1), 25-40 [cit. 2019-12-12]. Dostupné z: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/lcrp.12051>

MÜLLER, Oldřich. *Lehká mentální retardace v pedagogicko-psychologickém kontextu*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2001. ISBN 80-244-0207-6.

OUBRAHIM, L., N. COMBALBERT a V. SALVANO-PARDIEU. Développement du jugement moral et comportements agressifs chez les enfants et les adolescents avec une déficience intellectuelle. *Neuropsychiatrie de l'Enfance et de*

l'Adolescence [online]. 2019, 67(1), 34-42 [cit. 2019-12-12]. Dostupné z:

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0222961718300321>

PERRY, Joan E. a Dennis KREBS. Role-Taking, Moral Development and Mental Retardation. *The Journal of Genetic Psychology* [online]. 1980, 136(1), 95-108 [cit. 2019-12-12]. Dostupné z:

<https://www.tandfonline.com/doi/citedby/10.1080/00221325.1980.10534100?scroll=top&needAccess=true>

PIAGET, Jean. *The moral judgment of the child*. [online] Glencoe, Illinois: The Free Press [cit. 2019-12-28], Dostupné z:

https://www.burmalibrary.org/docs20/Piaget-moral_judgment_of_the_child-en-ocr-tu.pdf

SLOWÍK, Josef. *Člověk s mentálním postižením jako subjekt hodnocení*. Speciální pedagogika. 2003, 13(3), 181-191, ISSN: 1211-2720.

STERNLICHT, Manny. The Development of Cognitive Judgement in the Mentally Retarded: A Selective Review of Piagetian -Inspired Research. *The Journal of Genetic Psychology* [online]. 1981, 139(1), 55-68 [cit. 2019-12-12]. Dostupné z:

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00221325.1981.10533436>

STRUSKOVÁ, Olga. *O čem se nemluví: příběhy mladých lidí s Downovým syndromem*. Praha: Maxdorf, 2016. ISBN 978-80-7345-511-8.

ŠÍŠKA, Jan. *Mimořádná dospělost: edukace člověka s mentálním postižením v období dospělosti*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0992-4.

ŠVARŤÍČEK, Roman a Klára ŠEĐOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Vydání druhé. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0644-6.

VACEK, Pavel. *Morální vývoj v psychologických a pedagogických souvislostech*. Vyd. 2. Hradec Králové: Gaudeamus, 2002. ISBN 80-7041-101-5

VACEK, Pavel. *Rozvoj morálního vědomí žáků: metodické náměty k realizaci průřezových témat*. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-386-4.

VÁGNEROVÁ, Marie. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Vyd. 5., rozšř. a přeprac. Praha: Portál, 2012. ISBN 978-80-262-0225-7.

VÁLKOVÁ, Hana. Speciální olympiády – šance pro zapojení do sportu. In: JEŠINA, Ondřej, TRUKSOVÁ, Milada, ed. *Integrace - jiná cesta VII: Sborník příspěvků ze semináře zaměřeného na význam aplikovaných pohybových aktivit v komplexní rehabilitaci* [online]. Olomouc, 2012, s. 13-20. [cit. 2019-12-28]. ISBN 978-80-244-3209-0. Dostupné z:

<https://www.apa.upol.cz/images/sbornikIJC7web.pdf#page=13>

VALENTA, Milan, Jan MICHALÍK a Martin LEČBYCH. *Mentální postižení. 2.*, přepracované a aktualizované vydání. Praha: Grada, 2018. Psyché. ISBN 978-80-271-0378-2.

VANČURA, Jan. *Procházka v Ružovém sadu: O zaměstnávání osob s mentálním postižením*. [online] Brno: FSS MU, 2010. [cit. 2019-12-28] Dostupné z:

https://is.muni.cz/el/1423/podzim2012/PSY124/um/O_zamestnavani_osob_s_mentalnim_postizenim.pdf

Internetové stránky

MKN-10 [online]. [cit. 2019-12-28]. Dostupné z:

<https://www.uzis.cz/cz/mkn/index.html>

Seznam příloh

Příloha č. 1 – Informovaný souhlas s účastí ve výzkumu

Příloha č. 2 – Seznam otázek

Příloha č. 3 – Ukázka kódování přepsaného rozhovoru

Příloha č. 4 – Ukázka kategorizace kódování

Příloha č. 1

Informovaný souhlas s účastí ve výzkumu

Vážená respondentko/ vážený respondente,

byl/a jste požádán/a, abyste se účastnil/a výzkumu, který je součástí mé diplomové práce. Ta se zabývá morálním usuzováním osob s lehkým mentálním postižením a píšu ji na **Katedře speciální pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy**. Cílem práce je ukázat, jak lidé s lehkým mentálním postižením rozumí některým pojmům z oblasti lidské morálky (dobro, zlo, spravedlnost, svědomí), jak vnímají některé hodnoty (jako třeba poctivost, odvaha), jak zkrátka morálně uvažují. Náš rozhovor se bude skládat z otázek na různá témata a taky z několika modelových příběhů, které Vám budu vyprávět a Vy na ně budete reagovat. Vaše účast na rozhovoru je zcela dobrovolná. Není Vaší povinností odpovědět na všechny otázky, prosím Vás však o to, abyste se snažili nad svými odpověďmi opravdu zamýšlet a odpovídat pravdivě.

Pro potřeby rozboru a zpracování se bude rozhovor s Vámi nahrávat. Nahrávání může být na Vaši žádost kdykoliv přerušeno, stejně tak i celý výzkumný rozhovor. Nahrávka nebude poskytována žádné další osobě a po skončení výzkumné práce bude smazána. Vaše anonymita bude plně zachována, nikde nebude zveřejněno Vaše jméno ani údaje, které by mohly vést k určení totožnosti.

Velmi si vážím Vaší ochoty a děkuji za Váš čas.

Tereza Hradilová

Prohlašuji, že jsem byl/a informován/a o účelu výzkumu a o svých právech jako účastníka výzkumu. Souhlasím s účastí ve výzkumu, s nahráváním rozhovoru a s následným zpracováním dat pro výzkumnou zprávu.

V

Dne

Jméno:

Podpis:

Příloha č. 2

Seznam otázek

1. Hodnoty

Co Ti v poslední době udělalo radost?

Proč Ti to udělalo radost? Co na tom bylo tak dobré?

Co Tě v poslední době naštválo? Proč? Co Ti na tom vadilo?

Co je pro Tebe v životě hodně důležité?

(pokud nebude odpovídat příliš samostatně – nástřel hodnotových typů podle Schwartze – moc a úspěch, hédonismus, potěšky, stimulace – zážitky, zájmy, nezávislost, universalismus – mír ve světě, ochrana přírody, benevolence – dobro druhých lidí, tradice, konformita – poslušnost, jistota, bezpečí)

2. Morální hodnoty a vlastnosti

Jaké chování (a vlastnosti) máš na druhých lidech rád?

Jak by se k sobě měli chovat kamarádi, lidé v rodině?

Chováš se obvykle tak, jak bys měl?

Jaký by sis přál být?

Jsi takový, jaký bys chtěl být?

Co znamená, když je někdo nespravedlivý? Jak se chová?

Co znamená být poctivý?

Jaký je člověk, když je odvážný?

Co znamená být věrný?

Jaký je člověk, který je spolehlivý?

Co je podle Tebe láska? Přátelství?

3. Abstraktnější pojmy

Jak moc je pro Tebe důležité mluvit pravdu? Proč?

Co je to lež?

Existuje situace, kdy je v pořádku říct lež? (+ modelový příklad s domovní prohlídkou gestapa)

Když Ti někdo zalže, co uděláš? Co když Ti někdo ublíží?

Co je to mít důvěru? Co je to odpuštění?

Podle čeho rozlišuješ, jestli je něco správné a nesprávné? Podle čeho se rozhoduješ, co uděláš?

Kdo tě učil, co je správné a co nesprávné? Kdo je pro Tebe vzorem?

Pamatuješ si nějaké poučky, co ti doma dávali?

Říká Ti něco pojem svědomí? Co znamená?

Co je podle Tebe dobro? Jak by vypadal svět, kde by zavládlo dobro?

Co je podle Tebe zlo?

Příloha č. 3

Ukázka kódování přepsaného rozhovoru – respondent František

To je nadřízená, nebo má taky nějaký handicap?

1 Ne, je to normálně zdravá ženská, ale ona si hraje jako na paní důležitou, no, to mě štve. *hraje si na paní důležitou*

A jaké chování a vlastnosti máš na druhých lidech rád?

2 Mám rád upřímnost, mám rád jakoby aby se ten člověk choval normálně slušně a když je to přes čáru, *upřímnost slušnost*

3 nebo když tomu člověku něco vadí, aby se uměl ozvat. Aby uměl říct svůj názor, to je důležité. *umět se ozvat říct svůj názor*

A ještě, něco tě napadá?

4 V práci jsem spokojenej, v rámci možností, ale mě štve ta *v práci spokojen*, že ona je taková... jak bych to řekl. Ona *naa'mu kob - vřídá, prdne, krutovská!*

5 byla původně uklízečka, ona je taková strašně rázná, taková tvrdší, jo, prostě taková ne jako normální

6 člověk, ale taková hrubostá.

A jak by se k sobě podle tebe měli chovat kamarádi?

7 Měli by se chovat slušně, jeden druhého zastoupit, a být k sobě upřímný. *choval se slušně vzájemně zastoupit upřímnost*

A co myslíš tím sebe zastoupit? Jako sebe zastat?

8 No, jako vzájemně pomoci, zastat, jako třeba když jeden je nemocnej, ho zastoupit, záleží v čem, třeba i *zastat za druhého práci*

9 v práci. Když je potřeba. Tak různě.

A jak by s k sobě měli chovat rodiče k dětem a děti k rodičům.

10 Vždycky si sednout ke stolu a všechno probrat. A to právě máma neumí. Ona všechno a rychle a všechno. *ne vzájemně probrat máma neumí*

11 Ona je, jak bych to řekl, ona je síce na mě hodná, ale je, jak bych to řekl, taková, odjakživa strašně *si je hodná, ale*

12 taková... jako... nevím, jak to mám teď říct správně. No prostě taková svérázná, taková svá je hodně. *hlídá slova přerázná svá*

13 Ona je taková dost jako upjatá. A to mi právě vadí, no. Kdyby byla prostě taková normální, kdybychom si *upjatá*

14 mohli sednout a ten problém prostě jako u stolu probrat, tak by to bylo lepší. Tak to bych se líp cejtil. *sednout si a problém probrat lepší pocit*

15 Každopádně.

16 A říkal jsi jí to někdy? Říkal jsem jí to vícrát... *snahu o změnu*

Ale už se to nedá změnit? Na starý kolena se asi člověk nedá změnit.

17 Kdyby byla mladší, tak by to asi bylo lepší.

A jak by se naopak k sobě neměli chovat?

Příloha č. 4

Ukázka kategorizace kódování – respondentka Leontýna

strana	kód	kategorie	strana	kód	kategorie
		neporozumění			popisy a příklady
3	10	špatné známky - nespraved.	5	1	přátelství = mít přátele
3	11	špatné porozumění - chyby	5	2	jmenuje kamarádku z kroužku
3	12	pocitivý - pomáhá	5	3	razantní odpor k „nekamarádovi“
4	7	nejistota - spolehlivost	5	4	oceňované vlastnosti - hodná, milá
6	6	důvěra - špatné porozumění			
					vysvětlení
		nejistota	4	3	zastávat se - odvaha
4	2	bezradnost - pocitivost	4	4	vlastní zkušenost
7	5	výčitky svědomí - trapnost	4	5	vlastní zkušenost - zastání
		neznalost			lež
4	6	věrný - nezná	5	5	důležitost mluvit pravdu
6	9	neznalost odpuštění	5	6	lhát se nemá
			5	7	přiznat se při krádeži
		problematický pojem	5	9	případ lži gestapu - po zamyšlení změna
4	10	problém s pojmem láska	5	10	lež - nepopíše
4	11	plachá reakce při neznalosti	5	12	zkušenost se lží
			10	9	lež = neříct pravdu, i chyba
		pochopení	10	10	zmatení
4	1	po příkladu - porozumění	10	11	zmatení co je lež
6	7	důvěra – vztahuje k sobě			
6	8	pochopení důvěry přes příklad			dobro x zlo
6	10	pochopení odpuštění přes příklad	7	8	dobro - žádné hádky
			7	8	sympatie s dobrým světem
			7	10	hádky, zlobení, sprostá slova